पूर्व्वो ग्रामादित्यत्रोदयाचलसन्निकृष्टरूपस्य पूर्व्वपदार्थस्यैकदेशे तादृशसन्निकृष्टत्वे ग्रामाद्यवधिकत्वं पञ्चम्या बोध्यते । ग्रामादुत्तरो दक्षिण इत्यादावपि कैलाससन्निकृष्टत्वादिपर्य्यवसितोत्तरत्वादौ । ग्रीष्मात् पूर्व्वो वसन्तः कृष्णात् पूर्व्वो हलायुध इत्यादौ तु प्रागभावप्रतियोग्युत्पन्नत्वादिपर्य्यवसन्नस्य पूर्व्वत्वादेर्घटके प्रागभावादौ ग्रीष्मादिनिष्ठ प्रतियोगिताकत्वम् । घटादन्यो भिन्नः पृथगित्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्न मवधित्वं प्रतियोगित्वं वा निरूपकत्वसंसर्गेण तेन घटनिष्ठघटत्वावच्छिन्नावधिताकभेदवानित्याकारकस्तत्र बोधः । गृहाद्गङ्गा मम परा काश्याः सैवापरा मम इत्यादौ विप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वरूपयोर्दैशिक परत्वापरत्वयोरन्वितं गृहकाश्यादिसापेक्षत्वं पञ्चम्यर्थः तत्र स्वरूप सम्बन्धः पदार्थान्तरं वा तेन गृहापेक्षया मद्विप्रकर्षवती गङ्गा काश्यपेक्षया मत्सन्निकर्षवती गङ्गेत्याकारबोधः । परिगृहाद्गतः अपगृहाद्गत इत्यादौ पर्य्यपयोः परित्यज्येत्यर्थः । तत्र धात्वर्थ एव साकाङ्क्षस्तेन गृहात्परि चैत्र इत्यादिको न प्रयोगः । आदेशादस्त्रं आगृहादुद्यानमित्यत्राभिव्याप्तत्वं मर्य्यादा वाङोऽर्थस्तेन देशव्याप्तं वासोगृहमर्य्यादाकमुद्यानमित्याकारस्तत्र बोधस्तदुभयञ्च निरुक्तं प्राक् । वैश्येभ्यः क्षत्रियाः शूराः शूद्रेभ्यो धनिनो विप्रा इत्यत्र वैश्यशौर्य्यादधिकशौर्य्यवन्तः क्षत्रियाः शूद्रधनाधिकधनवन्तो विप्रा इत्यर्थः सजातीयाधिक्यरूपे व्यतिरेकेऽपि पञ्चम्या अनुशिष्टेः शौर्य्यादेर्वैश्यशौर्य्याद्याधिक्यञ्च वैश्य शौर्य्यादिमात्रवृत्तिसंख्यासामान्यनिष्ठ भेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूत जातिमत्संख्यापर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तच्छौर्य्यपर्य्याप्तसंख्यासामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजातिमद्बहुत्ववत्त्वन्तु न तथा यस्यैकमेव शौर्य्यं यस्य च शौर्य्यद्वयमेव ततः स शूर इत्यादेरयोग्यतापत्तेः तदुभयशौर्य्ययोः पर्य्याप्तसंख्याबहुत्वयोरप्रसिद्धेः । इदन्तु बोध्यं निरुक्तवैश्यादिशौर्य्याद्याधिक्ये वैश्यादेः प्रकृतिजन्यत्वादितरभागः

सम्बन्धो ऽन्यया षष्ठ्या प्रतिपाद्यत इति । चैत्रस्य धनं वृक्षस्य शाखा स्फटिकस्य वैशद्यमित्यादौ स्वत्वस्य समवेतत्वादिकं प्रातिस्विकरूपेणैव षष्ठ्यर्थः सम्बन्धत्वेन तथात्वे चैत्रस्य धने नेदं चैत्रस्येत्यादेरयोग्यतापत्तेः सम्बन्धत्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वाच्च ।

विशेषस्य स्वेतरसामान्यव्यावृत्तधर्म्मवत्त्वं निर्धारणं तच्च समुदितं न षष्ठ्यर्थः सामान्यतन्निष्ठधर्म्मयोः स्वपदोपात्तत्वात् किन्तु विशेषान्यत्वं व्यावृत्तं च विशेषणतत्समभिव्याहृतक्षत्रियादिर्विशेष्यतयाऽन्वयः व्यावृत्तत्वञ्च भेदप्रतियोगित्वं तथाच नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यत्र क्षत्रियस्य नरविशेषतया षष्ठ्यर्थे न क्षत्रियान्यत्वेन विशिष्टस्य तत्प्रकृत्यर्थस्य नरस्य तादृशनरत्वावच्छिन्नाधेयत्वसंसर्गेण भेदेऽन्वयस्तस्य क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे शूरतमस्य च क्षत्रिये तादात्म्येनान्वय इति क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्ववच्छूरतमाभिन्नः क्षत्रिय इत्याकारकस्तत्र बोधः क्षत्रियान्यनरस्याधेयतामात्रेण भेदेऽन्वये नराणां क्षत्रियः सुन्दर इत्यपि प्रयोगापत्तेः क्षत्रियान्यकुरूपनरनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य सुन्दरे सत्त्वात् एवञ्च नरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे बाधात् तद्बोधकस्यायोग्यतापत्तिरतः षष्ठ्यर्थेन क्षत्रियान्यत्वेन तत्प्रकृत्यर्थो नरो विशेषितः । न च घटानां क्षत्रियः शूर इत्यपि स्यात् क्षत्रियान्यघटत्वावच्छेदेन शूरभेदस्य सत्त्वादिति वाच्यं राज्ञः शिर इत्यादाविव प्रकृते क्षत्रियान्वयिनः स्वप्रकृत्यर्थतादात्म्यस्य षष्ठ्या बोध्यत्वात् । न च संख्यान्यसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वनियमात् क्षत्रियान्यत्वरूपस्य षष्ठ्यर्थस्य प्रकृत्यर्थनरे प्रकारत्वायोग इति वाच्यं सम्बोध्यत्वादौ व्यभिचारेण तादृशव्याप्तेः प्रायिकत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । न च नराणां क्षत्रियो द्रव्यमित्यपि स्यात् क्षत्रियान्यनरत्वावच्छेदेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसत्त्वादिति वाच्यं द्रव्यत्वादिविशिष्टे धर्म्मिणि नञ

त्वाद्यवच्छिन्नस्यैव भेदप्रतियोगित्वस्य बोधने निर्द्धारणषष्ठ्याः समर्थ
त्वात् यद्यपि भेदः प्रतियोगित्वञ्च स्वयमेव निर्द्धारणषष्ठ्यर्थः क्षत्रिय
शब्देनैवोपस्थापितस्य क्षत्रियस्य षष्ठ्यर्थभेदे तस्य च नरे नरस्य च
पुनर्भेदे पुनर्भेदभेदस्य प्रतियोगित्वेऽन्वयादेव क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्न
वृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमेऽन्वयसम्भवात् तथापि क्षत्रिया-
दिनामोपस्थाप्यस्य क्षत्रियादेस्तादृशनामोत्तरविभक्त्यर्थ एव भेदे-
नान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् नरपदोत्तरषष्ठ्यर्थे तदन्वयासम्भवात् क्षत्रि-
यान्यत्वं विशिष्टमेव षष्ठ्यर्थो नत्वन्यतामात्रं नच नरस्य क्षत्रियः शूर
इत्यपि स्यात् पाणिपादस्य पाणिः पवित्र इत्यत्रेवान्यत्रापि एकवचनस्य
निर्द्धारणार्थकत्वे क्षत्यभावात् अतएव द्वन्द्वः सामासिकस्य चेति
गीतापि सङ्गच्छते एकवचनभिन्नयोरेव षष्ठीसप्तम्योर्वा निर्द्धारण
बोधकत्वव्युत्पत्तिस्वीकाराद्वा । ननु पायःपृथिव्योर्जलं स्वच्छमि-
त्यादौ जलभिन्नयोः पायःपृथिव्योरप्रसिद्ध्या पायःपृथिव्युभयवृत्ति-
भेदप्रतियोगित्वस्य स्वच्छवति बाधेन च जलान्यपायःपृथिव्युभयत्वाव-
च्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिनः स्वच्छवतो बोधासम्भवः । नच द्विपद
द्वन्द्वोत्तरनिर्द्धारणषष्ठ्या अन्यतरवृत्तिभेदप्रयोगित्वमेवार्थः तद्भिन्नत्वे
चान्यतरभिन्नैकपदोपात्तत्वेन जलान्यत्वादेः षष्ठ्यर्थान्तरस्यान्वयः
तथाच जलान्यो यः पायःपृथिव्योरन्यतरस्तद्भिन्नस्य भेदस्य प्रतियोगि
त्वं स्वच्छवति वर्त्तत एवेति वाच्यं तावतापि पायःपृथिव्युभयतादात्म्यस्य
जले बाधादुक्तवाक्यस्य योग्यतातादवस्थ्यात् पायःपृथिव्योरिति जलश्च
मित्वाद्ययोगेन निर्द्धारणषष्ठ्यास्तादात्म्यबाधितार्थत्वात् घटतद्भिन्न
योर्घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादौ घटतद्भिन्नान्यतरत्वाप्रसिद्ध्या ता-
दृशान्यतरवृत्तिभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वाच्चेति चेन्न द्वन्द्वोत्तर नि-
र्द्धारणषष्ठ्याः पर्य्याप्तसंख्याश्रयेऽपि शक्तत्वेन तद्भिन्नैकपदोपात्तत्वेन
षष्ठ्यर्थस्य जलाद्यन्यत्वरूपनिर्द्धार्य्यभेदस्यान्वयेन सर्वसामञ्जस्यात्पायः

पृथिव्योजलं खे इवदित्यादौ जलभिन्नो यः पाथःपृथिवीपर्य्याप्तसंख्याश्रयस्तत्त्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिसखे वाभिन्नं पाथः पृथिवीपर्य्याप्तसंख्याश्रयोजलमित्यन्वये बाधकाभावात् पटघटमठानां मठः कम्बुग्रीवादिमानित्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयधीः । इदन्तु बोध्यं यत्रोद्देश्यविधेययोस्तादात्म्येनान्वयबोधसामग्री तत्रैव निर्द्धारणषष्ठ्याभेदप्रतियोगित्वमर्थः यत्र तु सम्बन्धान्तरेण तत्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमतोनराणां क्षत्रिये शौर्य्यमित्यादौ क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्यात्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगित्वं शौर्य्यादौ प्रतीयते नतु तादृशभेदस्य नराणां क्षत्रिये रूपमित्यपि प्रयोगापत्तेः । नराणां मध्ये क्षत्रियः शूर इत्यादौ तु निर्द्धारणवाचिनो मध्येइत्यव्ययस्य तदर्थकषष्ठ्या सह समभेदे हे चैत्रे त्यादाविव नान्यतरवैयर्थ्यम् । नरेषु क्षत्रियः शूरइत्यादौ निर्द्धारणसप्तमीस्थलेऽप्युक्तादिशैवान्वयो द्रष्टव्यः । यत्तु नराणां क्षत्रियः शूरतमइत्यादौ राज्ञोः शिरइत्यत्रेवाभेदएव षष्ठ्यर्थस्तादात्म्यं वा तथाच नराभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेन शूरतमस्याभेदस्तत्र वाक्यार्थस्तेन नराणां क्षत्रियोऽर्जुनइत्यादिकोन प्रयोगः नराभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेनार्जुनाभेदस्यासत्त्वात् नवा नराणां वानरः पशुरित्यादिकः कीशे पश्वभेदसत्त्वेऽपि मानुषाभेदस्य विरहादिति तत्तुच्छं नराणां क्षत्रियः प्राणी क्षत्रियाणां नरः शूरइत्यादिवाक्यस्य दुर्व्वारतापत्तेः । केचित्तु नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ क्षत्रियान्यो नरः शूरभिन्नो नराभिन्नः क्षत्रियस्तु शूरइत्येवमन्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छेदेन धियमुररीकुर्व्वन् भेदमभेदञ्च निर्द्धारणवाचिषष्ठीसप्तम्योरर्थमाहुस्तच्चिन्त्यं नामार्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वापेक्षाया परित्यागापत्तेः सप्तम्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्यान्वयस्य शब्दान्तरार्थेन सहान्वयस्य च त्यागेन षष्ठ्यर्थे केवलभेदे शूरादेरन्वयायोगाच्चेत्यास्तां विस्तरः ।

क्षितौ घट तन्तुषु पटः स्फटिके लौहित्यमित्यादौ दैशिकसम्बन्धा वच्छिन्नमेवाधेयत्वं कालिकादिसंसर्गवाचिशब्दासमभिव्याहृतसप्तम्या बोध्यते तथैव तस्याः साकाङ्क्षत्वात् अन्यथा क्रियायां मूर्त्तान्यत्वे वा पटत्वमित्यपिप्रयोगापत्तेः क्रियादावपि कालिकादिसम्बन्धेन पट-त्वादेर्वृत्तिमत्त्वात् घटे कालिकेन दिक्कृतेन वा सम्बन्धेन पटत्वमि-त्यादौ तादृशसम्बन्धवाचिशब्देन समभिव्याहृतैव सप्तमी स्वस्य काल त्वान्तर्भावेन शक्तिमत्त्वः शरदादिशब्देभ्यः सप्तम्याः कालिकसम्ब-न्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य बोधनाय कालभावयोः सप्तमीति विध्यन्तरमपि सङ्गच्छते अधिकरणसप्तम्या तदनिर्व्वाहात् तथाच शरदि पुष्यन्ति सप्तच्छदा इत्यत्र शरत्कालवृत्तिर्यः पुष्पोत्पादस्तद्वन्तः सप्तच्छदा इत्यर्थः। पुष्यतेरुत्पादस्यैव कर्त्तृत्वस्य तिङोपस्थापकत्वात् तत्रैव तिङर्थे व्युत् पत्तिवैचित्र्येण स्वर्थस्याधेयत्वस्यान्वयादतएव पलाशादेः शरत्कालीन पुष्पस्य वसन्ताद्यवच्छेदेनोत्पत्तिमत्त्वेऽपि शरदि पुष्यन्ति पलाशा इत्यादिको न प्रयोगः। शरदि पुष्यन्ति पद्मिन्य इत्यादिकं त्वियुक्तत-रव। शरदि सुन्दरश्चन्द्रमा इत्यादावपि शरदादिकालवृत्तित्वबोधिका सप्तमी कालसप्तम्येव। शरदि पुष्यन्तीत्यत्र कालसप्तम्या उत्पत्ति रर्थस्तिङश्चारम्भकत्वं तथाच शरदुत्पत्तिकस्य पुष्पस्यारम्भकाः सप्त-च्छदा इत्याकारस्तत्र बोध इति तु प्राचस्तच्चिन्त्यम्।

गोषु दुह्यमानास्वागत इत्यत्र गवाद्यभेदान्वयसाकाङ्क्षं कालार्थक शतृ-शानजन्तं यन्नाम तदुत्तरभावसप्तम्यास्तादृशशतृजन्तनामप्रवृत्तिनिमित्ती-भूतं वर्त्तमानकालवृत्तित्वमर्थः पाचकत्वमित्यादाविव प्रकृतेऽपि शब्द बोध्यतावच्छेदकत्वेन तस्य भावत्वात् तथाच गवाभिन्नानां वर्त्तमानदो हनकर्म्मणां सम्बन्धिनि वर्त्तमानकाले आगत इत्याकारस्तत्र बोधः गवां तत्कालवृत्तिदोहनकर्म्मणां सम्बन्धिनि तत्काले आगत इति तु यथा-तार्थः सर्व्वसाधारणस्य वर्त्तमानत्वस्यासत्त्वात् गोषु दुग्धास्वागत

इत्यत्र गवाभिन्नानां वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिदोहनकर्म्मणां सम्बन्धिनि
तत्काले गोषु दोग्धव्यास्वागत इत्यत्र गवां विद्यमानप्रागभावप्रति-
योगिदोहनकर्म्मणां सम्बन्धिनि तादृशकाले आगत इत्याकारः। नष्टेषु
गोष्वागत इत्यादौ वर्त्तमानकालस्य नष्टाधिकरणत्वाभावेऽपि यथा
कथञ्चित् सम्बन्धित्वमक्षतमेव। क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे
परावरे। भुक्तवत्सु च विप्रेषु पिण्डान् दर्भेषु निर्व्वपेदित्यादावप्युक्त-
दिशैव भावसप्तम्यर्थो बोध्यः। पाचकादिकं कृदन्तमपि न काला-
र्थकतद्धितं कालार्थकप्रत्ययान्तदृष्टचरादिकं न तदर्थकतद्धितमत
चैत्रेषु पाचकेषु गर्जति मेघेषु दृष्टचरेषु पश्यतीत्यादिको न प्रयोगः
लोकानां मैत्रस्य गते तिष्ठतीत्यादौ लोकाद्यभिन्नस्य मैत्रीयातीतगत्यादेः
काले तिष्ठतीत्येवमन्वयस्यावबोधे कारकशब्दबोध्यतावच्छेदकस्यैव
वर्त्तमानकालीनाभावपदार्थो वाच्यः। निरुक्तश्चायं भावसप्तम्यर्थो धात्वर्थ
स्यान्वेति न तु नामार्थे तस्यैव साकाङ्क्षत्वात् अतएव घटादेर्दृश्यमान
गवाधिकरणवर्त्तमानकालवृत्तित्वेऽपि गोषु दुह्यमानासु घट इत्यादि
को न प्रयोगः। यत्तु गोषु दुह्यमानास्वागत इत्यादौ पूर्व्वस्याः सप्तम्याः
कर्म्मत्वं परस्याश्च कालवृत्तित्वं शानजादिकृतश्च भावविहितत्वाद्वर्त्त
मानादिकालमात्रं तादृश्येनार्थस्तेन गोकर्म्मकवर्त्तमानदोहनकाल
वृत्त्या गतिमानित्याकारस्तत्र बोध इति तत्तुच्छं गोदुह्यमानयोरभेद
बोधस्यायथार्थतापत्तेः भावक्तान्तनाम्नो नपुंसकत्वनियमात् गोषु दु-
ग्धासु इत्यादौ स्त्रीलिङ्गाद्यनुपपत्तेः गोषु चैत्रेण दुग्धास्वागत इति
वक्तेषु चैत्रस्य दुग्धास्वागत इत्यपि प्रयोगापत्तेर्भावक्तान्तस्य कर्त्तरि
तृतीयावत् षष्ठ्या अपि व्युत्पाद्यत्वात् सप्तम्याः कर्म्मादिवाचितायां
अनुशिष्टेरसत्त्वेन प्रमाणाभावात् गोषु यान्तीषु गच्छतीत्यादौ कर्त्त-
र्य्यनुशिष्टस्य शतृप्रभृतेर्भावे विधानायोगाच्चेति दिक्।

यन्तेः कर्म्मत्वमुपलम्भात् प्राप्तमर्थं तु सप्तमी। चतुर्थीबाधिका

माऽभूर्हिंभामुरिवाभटाइति भर्तृहरिस्वरसात् चर्म्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यत्र चर्म्म प्राप्तुं द्वीपिनं हन्तीत्यर्थः 'चर्म्मणि द्वीपिनं बध्नाति हिनस्तीत्यादौ द्वीपिप्रभृतिकं न हन्तेः कर्म्म वित्ताय विप्रं हन्तीत्यादौ हन्तेः कर्म्मणि विप्रादौ संयुक्तमपि.वित्तादिकं न तदुपलक्ष्यं तस्य वेश्मत्वगादिष्विव प्राणिनामुपलम्भात्संयोगस्योपगमादतएव धनं प्राप्तुमित्यर्थे कृत्ते हरिणं हन्तीत्यादिको न प्रयोगः समवायिना समं द्रव्यस्य तदभावात् । मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय । का नीतिरीतिरियतो रघुवंशवीर प्राणाच्छले जरति यस्तव बालमोहइत्यादौ तु करिणमुपलक्ष्यमपि मुक्ताफलं प्राप्तुमिति नार्थः किन्त्वाहन्तुमित्यादि । उपरागे स्नानं विवाहे श्राद्धमित्यादौ स्नानादावुपरागादिजन्यत्वलक्षणमुप-रागादिनिमित्तकत्वं सप्तम्या बोध्यते गोवधे प्रायश्चित्तमित्यादौ तु दुरितनाशकत्वेन विहितत्वरूपस्य प्रायश्चित्तत्वस्यैकदेशे दुरितादौ गोवधादिजन्यत्वलक्षणं तन्निमित्तकत्वम् ।

तदेवं सामान्यतोविशेषतश्च सुपं निरूप्य क्रमप्राप्तं तिङं लक्ष-यति विभजते च ।

स्वेतरप्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे बोधनक्षमाः ।
प्रत्ययाः स्वार्थसंख्यायास्तिङोदशविधाश्च ताः ।

स्वभिन्नप्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे स्वार्थसंख्याबोधं प्रति समर्थाः प्रत्य-यास्तिङउच्यन्ते प्रथमा तु प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे संख्याविरोधिकापि न स्वेतरप्रथमान्तस्येति तद्व्युदासः चैत्रकर्त्तृकेत्यादौ स्वार्थैकत्वबोध-कोऽपि तथादिनिपातो न प्रत्ययः ताश्च तिङो लट्लोट्लिङ्लङ्लुङ्लिट्लुट्ल्याशीर्लिङ्लृट्लृङ्भेदेन दशविधाः ।

ननु चैत्रः पचतीत्यादौ प्रथमयैवान्यत्र कर्तृत्वविवक्षया चैत्रादेरेकत्वाद्यवगमादाख्यातस्य संख्यावाचित्वे मानाभावः चैत्रो मैत्रश्च

गच्छतइत्यादावपि चैत्रैव निपातेनोपस्थितस्य द्वित्वादेश्चैत्रमैत्रादावनु-
भवात् । नच तसाद्युपस्थाप्यधात्वर्थावच्छिन्नकर्त्त्वादेर्विशेष्यविषयान्वय-
बोधं प्रत्ययाद्यं तसादिसमानवचनप्रथमान्तनामोपस्थाप्यत्वं तदभिन्यथा
पचतः पचन्ति वा चैत्रइत्यादितोऽपि चैत्रादौ पाककर्त्त्वादेरन्वय
बोधापत्तेः तथाचोक्तस्थले तिङर्थसंख्यायाअन्वयधीरेव न भावना
विशेष्यएव तिङः स्वार्थसंख्याबोधकत्वस्य वाच्यत्वादिति वाच्यं द्वित्वाद्य-
नवच्छिन्नएव नामार्थे तसादिना धात्वर्थविशिष्टस्वार्थान्वयबोधने तत्-
समानवचनान्तनामोपस्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वात्तदवच्छिन्ननामार्थे तु तसा
दिना तादृशस्वार्थबोधने प्रथमान्तनामोपस्थाप्यतामात्रस्य तन्त्रत्वादत
एव सच त्वञ्च गच्छथः सच त्वञ्चाहञ्च गच्छामइत्यादौ युगपन्नानापुरुषे
ष्वप्येकक्रियान्वयस्थले सुबाख्यातयोर्न वचनैक्यादरः अस्तु वाख्यातस्य
द्विवचनादेर्द्वित्वादिवाचकत्वं तथापि तदेकवचनस्य नैकत्ववाचित्वं
मानाभावात् सुपामेकत्वाशक्तत्वग्रहदशायां तिपा चैत्रादावेकत्वानु-
भवस्य सन्दिग्धत्वादन्यथा तिङः कर्त्त्वाद्यशक्तत्वधीदशायामपि चैत्रः
पचतीत्यादितः पाककर्त्त्वादेश्चैत्रादावन्वयानुभवानुरोधेनाभिहि-
ताधिकारीयप्रथमायाः शपादेर्वा कर्त्त्वादिवाचितापत्तेः नचाख्या-
तैकवचनान्येकत्वशक्तान्येकवचनत्वादित्येवमनुमानं मानं मप्रयोजक-
त्वात् स्वमटादिसमान्यतमत्वं सुत्वामत्वादिसमानां प्रत्येकं वा धर्म्मम-
पेक्ष्यातिगुरोः स्वादितिबादिसमवच्छन्यतमत्वरूपस्यैकवचनत्वस्यैकत्व
शक्ततानवच्छेदकत्वात् सुत्वादिप्रत्येकरूपेण ज्ञातादुपस्थिताया एवैक
त्वादिसंख्यायाः शाब्दमतावनुप्रवेशाच्च । यत्तु केवलादपि पच-
तीत्यतः पक्तैकत्ववानित्यनुभवादाख्यातैकवचनस्यापि संख्यावाचित्वं
शक्त्या निरूढलक्षणया वा तिपा कर्त्तुरुपस्थापनादिति तन्तुच्छम्
आख्यातस्यैकत्वशक्तिवादिनामपि धात्वर्थान्वियस्वार्थान्वयिन्येव स्वार्थ
संख्याबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् अन्यथा 'चैत्रः पचतीत्यादौ सुपा

चैत्रादौ तिपा च पक्तुरेकत्वबोधनेऽनुभवबाधितस्य द्विविधैकत्वभानस्य दुर्व्वारतापत्तेः । अस्तु वा तत्र यथातथा तथापि मत्स्यण्डीफाणितं खण्डविकारैरादेर्बोधस्य विबुधावित्यादौ स्वप्रकृत्यर्थभिन्नेऽपि मत्स्यण्डीप्रभृतौ सुपो द्वित्वादिबोधकत्वात् । तस्यामतिव्याप्तेरेवातो निरुक्तान्तरमाह ।

इतरार्थयुतस्वार्थावच्छिन्नार्थविशेष्यके ।
शाब्दे स्वरूपायोग्यो वा प्रत्ययस्तिङिति स्मृतः ॥

तिबाद्याः साक्षीतिशतं पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छिन्नावगाहिताकशाब्दं प्रति स्वरूपायोग्याः पचं चैत्रो गच्छतीत्यादितश्च पचति चैत्रो गच्छतीत्यादितो जात्वपि पक्तृत्वाद्यवच्छिन्नधर्म्मिकान्वयमतेरनुत्पादात् धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थविधेयताके तत्तुल्ययोगक्षेममेव चान्वयबोधे तिङः स्वरूपयोग्यत्वादतएव चैत्रः पचतीत्यत्रेव चैत्रोन पचति पचत्येव पचतीवेत्यादौ निपातार्थे निषेधादौ विधेयतावच्छेदकत्वेन तिङर्थस्य कृत्यादेर्बोधो न तु सर्व्वत्र चैत्रः पचति पुरुषइत्यादितश्चैत्रादौ पचत्पुरुषादेरबोधात् सुबाद्यास्तु प्रत्ययाः पीतः पाराशर्य्यः पाचकः पिपक्षुर्व्वा पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टैस्तादात्म्यापत्त्यादिस्वार्थैरवच्छिन्नपुरुषादिधर्म्मिताकएव शाब्दे स्वरूपयोग्यास्तादयस्तु निपाताः पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छिन्नविषयताकबोधं प्रत्यसमर्था अपि न प्रत्ययाः ।

— यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दित इत्यादौ वीप्सादिसमभिव्याहारात् यदि शूद्रान्नपक्तृद्विजत्वाद्यवच्छेदेन निन्दितत्वादेरन्वयस्तदोक्तनिरुक्तेरसम्भवापत्तिरतआह ।

धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने ।
समर्थः स्वार्थकत्वस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते ।

धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो वाख्यातं

तदेव च तिङ्त्वर्थाख्यातयोः पर्य्यायत्वात् । पाकश्चैव
स्तेत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्टस्य स्वार्थकर्त्तृत्वस्याभिधायकः षष्ठ्यादि
केनतु धात्वर्थेन विशिष्टस्य चैत्रः पचतीत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य
यत्नस्य विधेयतया बोधकावपि नामधातू न स्वार्थस्य चैत्रः पाचक
इत्यादौ तु धात्वर्थविशेषितस्य यत्नस्य न विधेयत्वं किन्तु कर्त्तुरेव
कृतां धर्म्मिपरत्वादन्यथा पाचकोभुङ्क्त इत्यादिकमयोग्यं स्यात् स्याच्च
गुणः पाचकइत्यादिकं योग्यमिति प्रातिपदिकार्थयोः पक्तृत्वचैत्रयो
र्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया तदर्थकृते चैत्रादावन्वयायोग्याच्च अयं पक्तु
कामइत्यादौ तुमादिना धात्वर्थावच्छिन्नोऽनुकूलत्वादिः इयं चिकीर्षे
त्यादौ च सनादिनेच्छादिरेव विधेयत्वेनानुभाव्यते इति न तेष्वति
प्रसङ्गः । अथेदं तत्त्वम् । जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव
तिङः शक्यतावच्छेदकं नतु चेष्टाजनकत्वस्य चिकीर्षायावा अन्य-
त्वस्यावच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वं 'चैत्रोनिश्वसितीत्यादितोऽपि
श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः तिङर्थकृतौ च धात्वर्थस्य तं करोमीति
प्रतीतिनियामकः साध्यत्वाख्यविशेष्यताप्रभेदस्तद्विशिष्टं फलोपधाय-
कत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्गमर्य्यादया भासते तथैवसाकाङ्क्षत्वा-
दतोगत्यादिगोचरनिवृत्तिदशायां गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः तत्र
निश्वासवत्त्वमात्रप्रतीतावपि प्रयत्नत्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकं नतु
प्रवृत्तित्वं पचतीत्यतः पाककृतिमानिति प्रतीतेः नहि प्रवृत्तित्वमेव
कृतित्वं पाके निवृत्तोऽस्मीत्यस्येव पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यस्याप्यनुभवस्य
पाकं करोमीत्यतोविषयवैलक्षण्यस्य सर्व्वसिद्धत्वान्नित्यकृतौ राम
प्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादीश्वरः करोतीत्यादिवाक्यस्य योग्यता-
पाताच्च निविड़निश्वासस्यस्तु पुरुषः समुत्थानगोचरप्रयत्नवानपि न
तदुपधायकप्रयत्नवान् अतश्चायमुत्तिष्ठतीत्यादिको न प्रयोगः ।
नचैवमीश्वरः पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि पाकानुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति

वाच्यं तिङर्थकृतेरवच्छेदकत्वेनैव संसर्गेण नामार्थेऽन्वयस्य व्युत्पन्न-
त्वादकुशी पचतीत्यादिप्रयोगस्येष्टत्वादन्यावयविनिष्ठावच्छेदकत्वस्यैव
तादृशतिङर्थकृतेः संसर्गत्वे युक्त्यभावाच्च नित्यप्रयत्नव्यावृत्तस्यैवानु-
कूलत्वविशेषस्य तिङर्थकृतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यप्याहुः। ईश्वरो
जानातीच्छति रथो गच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीतेः सम-
वायित्वे चैत्रो जानातीत्यादाववच्छेदकत्वे बुद्धिरवगाह्यते घटो भासत
इत्यादौ दैशिकाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वे तिङो निरूढ
लक्षणा कृतित्ववदाश्रयतात्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेऽपि तिङः शक्ति
रेव हस्तादिकायावयवः प्रयत्नस्यैवावच्छेदको न तु ज्ञानेच्छादेरपि
प्रमाणाभावादतः करो जानातीत्यादिको न प्रयोगः। प्रागुक्तैव वा
रीतिरत्रापि। पयः पतति स्यन्दते इत्यादावपि पतनादेः समवायित्व
मेव तिङानुभाव्यते न तु तदनुकूलगुरुत्वद्रवत्वादि येन कृतितुल्य
शरीरेषु तेष्वपि तिङः शक्तिरापद्यते। पटानां शतं पततीत्यादौ च
शतपदार्थस्यैकदेश एव शतत्वसंख्यायां षष्ठ्यर्थपर्याप्तेरन्वयात् संख्यायाः
पतनादिसमवायित्वविरहेऽपि न क्षतिः पटानां शतं संख्येत्याद्यनु-
रोधेनैव शतादेर्गुणवाचित्वसम्भवात्।

ननु कृत्यादिकं नाख्यातस्यार्थः किन्तु कालः संख्या च तयोः
प्रकारान्तरालभ्यत्वात् चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यादौ धात्वर्थस्यैव
पाचकत्वादेः कृतिमत्त्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रादौ प्रकारत्वात् चैत्रः
पचत इत्यादितो मैत्रादेः कर्तृत्वादिना तण्डुलः पचतीत्यादौ तण्डु-
लादेः कर्म्मत्वादिना संसर्गेण पाकादावनन्वयेन धात्वर्थ एव धर्म्मिणि
नामार्थस्य भेदेनान्वयोऽव्युत्पन्नो न तु नामार्थेऽपि धात्वर्थस्य।
नचैवं ज्ञानं चैत्र इत्यादितोऽपि बोधरूपस्य धात्वर्थस्याश्रयत्वसम्बन्धेन
चैत्रे धर्म्मिण्यन्वयप्रसङ्गस्तत्र ज्ञानादिपदस्य बुद्ध्यर्थकनामतया तद-
र्थस्य नामान्तरार्थे भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादेव तदसम्भवात् इति

प्राभाकराः तदसत् धात्वर्थान्वयिस्वार्थकर्तृतायामेव लडादेः लोप-स्थाप्यवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेः कृत्यादेस्तिङर्थत्वं विना तदनुपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गात्। नच प्रकृत्यर्थएव तिङां स्वार्थवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वनियमः पाकं निष्पाद्य क्रियान्तरव्यासक्तेऽपि पुरुषे पचतीतिप्रयोगापत्तेः तदानीमपि पाकस्यानुवर्त्तमानत्वात् तिबाद्यन्तधात्वर्थस्य पाकादेर्वर्त्तमानकृत्यादिसम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे साकाङ्क्षत्वान्नैवमिति चेत् किं कालस्यापि तिङर्थत्वप्रत्याशया संसर्गविधयैव तस्य लभ्यत्वात् पचतीत्यादितोवर्त्तमानत्वादिप्रकारकप्रतीतेरानुभविकत्वाच्च। किञ्च धात्वर्थस्यैव कृत्यादिसम्बन्धेन चैत्रादावन्वये पचत्यपि चैत्रे नायं पचतीतिप्रयोगप्रसङ्गः संयोगादिसम्बन्धेन पाकाद्यभावस्य तत्र सत्त्वात् कर्तृत्वादेर्व्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नपाकाद्यभावस्यालीकत्वेन प्रत्येतुमशक्यत्वात्। एतेन मण्डनमते फलस्य धात्वर्थत्वात्" तदनुकूलक्रियैवाख्यातेन चैत्रादावनुभाव्यतइति कृतेस्तिङर्थत्वाभावादुक्तलक्षणमसम्भवीत्यपि प्रत्युक्तं फलस्य धात्वर्थत्वे संयोगोगुणइतिवद्गतिर्गुणोऽनेकाश्रित इत्यादिप्रयोगापत्तेश्च नहि भावकतामपि क्रियार्थः प्रमाणाभावात्। ननु यदि स्वार्थकर्तृत्वएव लडादिना वर्त्तमानत्वमनुभाव्यते इति नियमः कथं तर्हि केवलात् पच्यतइत्यादितः पाकादौ वर्त्तमानत्वधीरिति चेत् अत एवमाह तत्राप्येकपदोपात्तत्वेन कर्म्माख्यातोपस्थापितेकर्तृत्वएव वर्त्तमानत्वस्यान्वयात्। इयान् परं विशेषोयत् कर्तृविहितेन लटा धात्वर्थस्य विशेष्यत्वेन कर्म्मविहितेन तु तस्य विशेषणत्वेन स्वार्थकर्तृत्वमनुभाव्यते तत्रैव साकाङ्क्षत्वात् एतेन चैत्रेण पक्वमित्यादाविव चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीययैव कर्तृत्वमनुभाव्यते नत्वाख्यातेन तिङर्थकृतेर्धात्वर्थविशेष्यत्वनियमादिति दीधितिकृन्मतमप्यनादेयम् एकपदोपात्तत्वेन स्वार्थएव कर्तृत्वे अन्तरङ्गान-

आदेरिव खण्डादेर्व्वर्णमानत्वबोधकतया सुवर्णवृत्तौ तदन्वयासम्भवात् सुबर्थे तिङर्थान्वयस्यादृष्टचरत्वाच्चेति ।

शाब्दिकास्तु चैत्रः पचतीत्यादितः पाकादिकृतिमत्तयैव तत्कर्त्तृभेदेनापि चैत्रादेरन्वयस्यानुभविकत्वात् कृतिरिव कर्त्तापि तिङर्थः कृतित्वमपेक्ष्य कर्त्तृत्वस्य गुरुत्वान्न तदाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकमिति तु रिक्तं वचः लक्ष्यतावच्छेदके लघीयायाइव शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तेरसत्त्वमते तद्गुरुत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् एकैकात्मनिष्ठानामनन्तकृतीनां शक्यत्वमपेक्ष्य निखिलात्मनामेव कर्त्तृत्वेन शक्यतायां विपरीतलाघवाच्च । नच कर्त्रनुभवजनकतया सङ्केतितत्वरूपं कर्त्तृशक्तत्वमेव तिङामसिद्धं कर्त्रन्वयानुभवजनकतासत्त्वे तत्प्रकारकेश्वरसङ्केतस्य तत्रावश्यम्भावादीश्वरेच्छायाः सदर्थावगाहित्वनियमादन्यथा कर्त्रनुभवस्वरूपायोग्यत्वादेव तिङां कर्त्तर्य्यशक्तत्वसम्भवे कृत्यपेक्षया कर्त्तरि गुरुत्वेऽभ्यासस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । अथैवं घटपदस्यापि लक्षणादिना घटाद्यन्वयानुभावकत्वात् तत्प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वेन तदपि घटशक्तं स्यात् न स्यात् घटपदं घटे न शक्तमित्यादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादिपदनिष्ठस्यैव घटानुभावकतया नित्यसङ्केतितत्वस्य घटशक्तित्वात् इत्याख्यातं न कर्त्तृशक्तमित्येवं व्यवहारस्यासत्त्वात् प्रत्युत पाणिन्यादिप्रामाणिकैस्तिङः कर्त्तृशक्तत्वेन व्यवहृतत्वात् । एतेन गुणवचनस्य नीलादेर्गुणशक्तत्वमपि व्याख्यातम् । यत्तु यस्य नाम्नोऽर्थे विशेषणत्वेन तिङा स्वार्थः कर्त्तानुभाव्यते तस्योक्तार्थत्वात् प्रथमान्तत्वमपेक्षितं यस्य च नाम्नोऽर्थे विशेष्यविधया तस्यानुक्तार्थत्वात् तृतीयान्तत्वमित्युक्तानुक्तसम्बन्धीयसुपोव्यवस्थार्थमवश्यं कर्त्तर्याख्यातवाच्यता इति तन्न यस्य नाम्नोऽर्थे तिङा स्वार्थः कृतिरुक्तदिशानुभाव्यते तत्रैव प्रथमातृतीययोरपेक्षे-

व्येवमभिहिताधिकारीयसुपां व्यवस्थासम्भवादिति प्राङ्‌निरुक्तानां विस्तरः ।

तिङ्स्तु लटं लक्षयति विभजते च ।

अयोगाभावतः स्वार्थातीतत्वानवबोधिका ।

लड़ियं पदभेदेन द्विविधान्या अपीदृशः ।

यादृशतिङः अपभ्रंशोपसन्धानाभावप्रयुक्तः स्वार्थातीतत्वबोधकत्वाभाववत्त्वादृशी तिङ् लडुच्यते । इयञ्च परस्मैपदात्मनेपदभेदेन द्विविधा । अन्या लोडाद्या अपि तिङः ईदृशो द्विविधाः इत्यवान्तरभेदः संक्षेपार्थमेकग्रन्थेनोक्तः । जानाति जानीते पचति पचते इत्यादौ तिबादीनामष्टादशानामपि अपभ्रंशोपसन्धानाभावप्रयुक्तो ज्ञानादिधर्म्मिकातीतत्वबोधस्योपधायकत्वाभावस्तदुपसन्धाने जानातिस्मेत्यादितस्तथानुभवात् । जानीयादित्यादौ लिङादेरसंस्कारादिना लोपस्याप्यस्यातीतत्वस्यानुभावकत्वाभावो न 'अपभ्रंशसन्देहाभावप्रयुक्तः सत्यपि तत्सान्निध्ये जानीयात्स्मेत्यादितस्तादृशबोधानुत्पत्तेः । विवक्षाधात्वनाकाङ्क्षत्वेन प्रकृत्यर्थपरोक्षत्वनिराकाङ्क्षत्वेन वा विशेषणीयं नातो बुभुजे बुभुजाते इत्यादिस्थलीयलिडतिप्रसङ्गः । आख्यातसामान्यस्य च वर्त्तमानत्वमर्थः तद्धि पचतीत्यादौ धात्वर्थे तदनुकूलस्वार्थकृत्यादौ वा लडादिनानुभाव्यते अपचत् पक्ष्यतीत्यादौ तु लङ्लृडादिभिः स्वार्थयोरेव ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वयोरेकदेशे ध्वंसादौ अन्यथा वर्त्तमानध्वंसाद्यन्तर्भावेन तासु शक्त्यन्तरकल्पने महागौरवापत्तेः । सम्प्रति पचतीत्यादौ सम्प्रतिलटोः समभेदान्नैकतरवैयर्थ्यम् । इदन्तु बोध्यं वर्त्तमानत्वमत्र न कालवृत्तित्वं व्रतपाकेऽप्ययं पचतीतिप्रयोगापत्तेः परन्तु तत्तत्कालवृत्तित्वमनन्तमेव गौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्यञ्च प्रागुक्तस्य पश्चादुत्पाक्ष्यस्य च पचतीत्यस्य भूतभाविततत्कालवृत्तित्वेन पाकादेरनुभावकत्वान्न दोषाः । लटः

तत्र प्रकृते रात्र्यवच्छिन्नत्वादिदानीमुच्चरितस्यापि पचतीत्यस्य भूतभावि
तत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकाद्यनुभावकत्वापत्तिरतस्तत्तदाख्यातजन्या
तत्तत्कालवृत्तित्वेन क्रियाद्यन्वयबुद्धौ तत्तदाख्यातस्य तत्तत्कालो-
च्चरितत्वं तत्तदाख्यातधर्म्मिकतत्तत्कालवृत्तित्वज्ञानं वा नियामकं
वाच्यम् अतएव सूयमानाख्यातव्यक्तेरेवातीतादिकालोच्चरितत्वभ्रम
दशायामिदानीन्तनादपि पचतीतिप्रयोगादतीतादितत्तत्कालवृत्तित्वेन
पाकादेः सर्व्वजनसिद्धो बोधः सङ्गच्छते ; न च पचत्यपि चैत्रे
नायं पचतीति प्रयोगः स्याद्वर्त्तमानायाः पाककृतेरभावस्य समया-
न्तरावच्छेदेन चैत्रे सत्त्वादिति वाच्यं तत्र नञर्थस्य तदर्थवर्त्तमान-
त्वस्यान्वयेन वर्त्तमानकालावच्छेद्यस्य पाककृत्यभावत्वस्य चैत्रे
बाधेन तदसम्भवात् गुरुमते न कलञ्जं भक्षयेदित्यादावस्मन्मतेऽप्यति
रात्रे षोड़शिनं न गृह्णाति इत्यादौ नञर्थेऽपि तिङर्थान्वयस्य व्युत्-
पन्नत्वात् । एतेन भाविनि चैत्रो मापाक्षीदतीतदिने चैत्रो न पक्ष्य-
तीत्यपि स्याद्भाविदिनादौ चैत्रेऽतीतपाककृत्यादेरभावसत्त्वादित्यपि
समाहितं तत्राप्यतीतादिकालस्य नञर्थस्यान्वयेनातीतादिकालाव-
च्छेद्यत्वविशिष्टस्य पाककृत्यभावस्य भाव्यादिदिनावच्छेदेन चैत्रादाव
सत्त्वादेव तादृशाप्रयोगात् । अतएव च निष्पन्नान्नं न पक्ष्यतीत्यादौ
निष्पन्नान्नकर्म्मकभाविकृतेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः भविष्यत्कालाव-
च्छेदेन तादृशान्नकर्म्मकपाककृतेरभावस्यैव तत्र बोध्यत्वादिति युक्त-
मुत्पश्यामः । क्वचिद्वर्त्तमानसामीप्यमपि लटोऽर्थः तच्च द्विविधं
वर्त्तमानध्वंसोत्तरकालावच्छेद्यत्वं तादृशध्वंसाव्यवहितप्राक्कालाव-
च्छेद्यत्वञ्च तेन चैत्रः कदा गमिष्यतीतिजिज्ञासायामेष गच्छतीत्युत्त-
रस्य वर्त्तमानध्वंसोत्तरकालावच्छेद्यगतिमांश्चैत्र इत्यर्थः । चैत्रः कदा
समागत इति जिज्ञासायामेष आगच्छतीत्युत्तरस्य वर्त्तमानध्वंसाव्यव-
हितप्राक्कालावच्छेद्यागमनवान् इति न प्रश्नोत्तरभावासङ्गतिः ।

लकारैः पदभेदेनोद्दिष्टं द्वैविध्यं निरुच्यते ।

धातोरर्थस्य कर्तृत्वबोधकं क्यच्यङन्तयोः ।

परस्मैपदमाख्यातमात्मनेपदमेव च ।

क्यजन्तधातोरर्थस्य स्वार्थे कर्तृत्वेऽन्वयबोधनक्षमं यादृश-
माख्यातं तत्परस्मैपदं पुत्रीयतीत्यादावेव पुत्रादीच्छाकर्तृत्वमाश्र-
यत्वसम्बन्धं बोध्यते न तु पुत्रीयते इत्यादौ इच्छार्थस्य क्यचो निर्देशात्
चिकीर्षते इत्यादौ आत्मनेपदेऽतिप्रसङ्गः समपद्यत घातिता घाति-
तारावित्यादावात्मनेपदानां निरुक्ताख्यातत्वेऽपि तदन्यत्वेन विशेषणान्न
प्रसङ्गः । यङन्तस्य धातोरर्थस्य स्वार्थकर्तृत्वबोधनक्षममाख्यात-
मात्मनेपदं तेन पापच्यते इत्यादिकमेव पौनःपुन्यविशिष्टस्य पाकादेः
कर्तृत्वं बोधयति न तु पापच्यतीत्यादिकं बोभवीतीत्यादौ तु यङो
लुकि धातोर्न तदन्तत्वं श्रुतिगर्भत्वादिष्टान्तत्वस्य पचतामित्यादौ पर-
स्मैपदस्य वारणं पूर्ववत् । उभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं
कर्तृनिष्ठं तत्रात्मनेपदं यत्र च कर्तृभिन्ननिष्ठं तत्र परस्मैपदं साधु
स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति सूत्रेण कर्तारमभिप्रैति
सम्बध्नातीति व्युत्पत्त्या कर्तृसम्बन्धे क्रियाफलएवात्मनेपदस्य विधा-
नात् । अतएव स्वरितञित्ण्यन्तधातूनां कर्तृनिष्ठे क्रियाफले ।
आत्मनेपदमुद्दिष्टं तदनिष्ठे पदान्तरमित्यापिशलीयाः पठन्ति ।
तदनुसृत्यैव दानादिस्थले स्वगते फले ददे इत्येवं परगते तु ददामीत्येव
वाक्यं प्रयुञ्जते वृद्धाः । स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ च सामान्यतः
श्रुतमपि फलं कर्तृनिष्ठमेव शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति मीमांस-
कोक्तसर्गतस्था कल्पनादिति प्राञ्चः । चिन्तामणिकृतस्तु यत्र क्रिया-
फले कर्तुरभिप्रायइच्छा तत्रैवात्मनेपदमिति सूत्रार्थस्तेन याज-
कैर्दक्षिणादिलाभेच्छयैव यागादिकरणे यजन्ति याजकाः पठन्ति
पाठकाः इति परस्मैपदं परगतस्यापि यागादिफलस्येच्छया तत्करणे

तु यजन्ते याजका इत्यादिकः साधुरेव प्रयोगोऽन्यथ पितृशर्मकामः पुष्करिण्या यजेत इत्यादावप्यात्मनेपदं धनकामो गणपतिं मोक्षकामोऽर्चयेद्धरिमित्यादौ च परस्मैपदं सङ्गच्छते इत्याहुः ।

लोटं लक्षयति ।

स्ववक्त्रनुमतत्वस्य धात्वर्थेऽन्वयबोधने ।
अनुकूला यादृशी तिङ् सैव लोट् परिभाष्यते ।

करोतु कुरुतां कुर्व्वन्तु इत्यादौ तुप् ताम्प्रभृतयश्चैत्राद्युक्तावधी सदुक्ताः इत्यादौ प्रकृत्यर्थे चैत्राद्यनुमतत्वं बोधयन्ति न तु तिबाद्याः अयांपत्तिर्गृह्णामित्यादौ वक्त्रानुमतत्वं न धात्वर्थेऽनुभाव्यते किन्तु तदर्थे नवा स्ववक्तृत्वेन ज्ञातस्य । पत्नी पचत्वित्यादौ अनुमतैव लोटोऽर्थः सा च कर्त्तुरिष्टत्वे सति वक्त्रनुमतत्वं तेन चैत्रवक्तृक तादृशवाक्यात् चैत्रानुमतत्वेष्टस्य पाकस्य कर्त्री पत्नीत्येवं बोधः । स्थूलं विप्र विशं भुङ्क्ष्वेत्यादिराजवाक्यस्थले तु नानुमता प्रत्ययार्थः स्थूल प्रवेशादौ कर्त्तुरिष्टत्वाभावात् किन्त्वाज्ञैव सा च वक्त्रनुमतत्वे सति कर्त्तुरनिष्टहेतुत्वं तथाच राजानुमतस्यानिष्टहेतुस्थूलप्रवेशकर्त्ता त्वं त्वमित्याकारस्तत्र बोधः । पर्व्वतमप्युत्पाटयानि समुद्रमपि शोषयाणीत्यादौ लोटः समर्थना अर्थः सा च पराशक्यधर्म्मिकस्वशक्यताध्यवसायः तथाच स्वेतराशक्यं यत् पर्व्वतोत्पाटनं तद्धर्म्मिकस्वशक्यताध्यवसायवान् इत्येवं तत्रान्वयबोधः । स्वीयैकार्थविशिष्टप्रकृत्यर्थान्वयिस्वार्थान्तरबोधकत्वञ्च प्रत्ययस्य नाव्युत्पन्नमिति वक्ष्यते । अस्तु वा निपातस्यैवापेर्धात्वर्थान्वितं पराशक्यत्वमर्थः तिङस्तु स्वशक्यताध्यवसायमात्रम् अध्यवसायावधारणं क्वचिदन्याशंसनमपि लोडर्थस्तेन चैत्रोक्ताज्जीवतु भवानिति वाक्यात् चैत्राशंसाविषयवर्त्तमानजीवनवांस्त्वमित्येवं तत्र बोधः । घटो नीलो भवतु भवान् सुखी भवतु इत्यादौ तु धातुनैव सत्ताविषयोपस्थापितायां नीलाद्युत्पत्तौ तिङा

आशंसनीयत्वं प्रतीयते नामार्थस्य नीलादेर्धात्वर्थांशतो भेदेना-न्वयस्यायुक्तत्वात् एवञ्च ध्वंसाविषयवर्त्तमाननीलोत्पत्तिमान्नीलो घट इत्यादिकस्तत्र बोधः। अस्तु वा नीलादिपदसन्दंशस्थले नी-लादिविशिष्टस्यैव स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्ध-रूपोत्पत्तिस्तत्र धात्वर्थः।

लिङं लक्षयति।

लोड्लड्भ्यां विधेर्बोधसमर्था तिङ् लिङुच्यते।
प्रवर्त्तकचिकीर्षाया हेतुधीविषयो विधिः।

विध्यन्वयबोधं प्रति समर्था लटो लोटश्च भिन्ना तिङ् लिङुच्यते। विधिस्तु नेह कृत्यात्मकं विधानमाख्यातमात्रस्य तद्बोधसमर्थत्वात् किन्तु प्रवर्त्तकचिकीर्षायां यत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं स तथा तादृ-शश्च कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च प्रत्येक-मेव यागपाकादिधर्म्मिकतन्निश्चयादेव यागादिधर्म्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र प्रवृत्तेरुदयाच्च यजेत पचेतेत्यादौ यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनं बल-वदनिष्टाननुबन्धी च इत्याकारको बोधः घटमानय इत्यादौ स्वस्वं पदं गृह्णातीत्यादौ च विधिं बोधयन्त्यावपि लोट्लटौ न ताभ्यां भिन्ने गन्तव्यं देयमित्यादौ तु तव्यादिकं कार्य्यत्वादिकं बोधयदपि न तिङ् भावित्वाच्चप्रत्यायकत्वेन विशेषणाच्च पच्यादित्यादावाशीर्लिङि न प्र-सङ्गः। यद्यपीदानीन्तनस्वकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वमन्यथा स्वस्यैव कालान्तरीयायाः परस्य चेदानीन्तन्याः कृतेः साध्यताग्रहा-दपि प्रवृत्त्यापत्तेः तथाच इदानीन्तनस्वकृत्यन्तर्भावेनापि लिङः शक्त्यापत्तिरतः प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वं तत्राप्रयोजकं तथापि पङ्गुः समुद्रं न तरेदित्यादौ नञादिना समुद्रतरणादेः पङ्गुप्रभृतिकृतिसा-ध्यत्वनिषेधबोधानुरोधादवश्यं कृतिसाध्यत्वं लिङर्थः तथा तृप्तिकामो जलं न ताडयेदित्यादौ तृप्तिकामेष्टसाधनत्वस्य न कलञ्जं भुञ्जीते-

त्यादौ च कलञ्जभक्षणादेः बलवदनिष्टाजनकत्वस्य निषेधानुपपत्त्या इष्टसाधनत्वादिकमपि । नचाहोरात्राभावच्छेदेन भोजनविरहविशिष्टोप-वासस्य कृत्यसाध्यत्वादेकादश्यामुपवसेदिति विधेर्बाधः कृत्यधीनसमय सम्बन्धरूपस्य तस्मिन्कृतिसाध्यत्वस्य नित्येऽप्यनपायात् तादृशप्रयोगे भोजनादिप्रतिकूलव्यापारस्यैव वा धात्वर्थत्वात् पाकं कुर्य्यादित्यत्र कृतिसाध्यत्वस्य जलं ताडयेदित्यत्रेष्टसाधनत्वस्य श्येनेन यजेत इत्यादौ च बलवदनिष्टाजनकत्वस्य धात्वर्थे बाधात्तत्र यथायोगमिष्ट साधनत्वादिकमेव लिङा प्रमाप्यते तदप्रामाण्यव्यवहारस्तु इष्टसाधन त्वादिभ्रमहेतुत्वप्रयुक्तः । यत्तु कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाजनकत्वाभ्यां विशिष्टमेवेष्टसाधनत्वं लिङर्थ इति तद्बोधकतया जलं ताडयेदि-त्यादेरप्रामाण्यमेव तन्न कृतिसाध्यत्वादेर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन गुरुतरशक्तिघटकापत्तेः श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिश्रुतेरप्रामा-ण्यापत्तेश्च श्येनस्य वैरिवधकामकर्त्तव्यत्वेन बलवदनिष्टस्य दुरि-तस्यानुबन्धित्वात् नच तत्रेष्टसाधनत्वमात्रे लक्षणा तन्मतेऽपि नागम्यां गच्छेदित्यादेः प्रामाण्यस्य दुर्व्वारत्वापत्तेः न विधौ परः शब्दार्थ इत्यस्य व्याकोपापत्तेश्च । ननु बलवदनिष्टाजनकत्वविशिष्टेऽपीष्ट साधनत्वे लिङः शक्तिग्रहादिष्टसाधनतामात्रस्य श्येनादावनुभाव-कत्वसम्भवात् न तत्र लिङो लक्षणा यद्रूपेणान्वयधीस्तन्मात्रप्रकारक शक्तिज्ञानत्वापेक्षया लघुत्वेन तत्प्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव तत्र हेतु-त्वादत एव श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः इत्यत्र स्मृत्यादिभिन्नप्रमाणशब्दत्वेन शक्तमपि श्रुतिपदं प्रमाणशब्दत्वेन श्रुतिस्मृती बोधयन्न लाक्षणिकम् अन्यथा श्रुतिपदस्य वेदमात्रपरत्वे तज्जन्यशाब्दत्वेन मुक्तिहेतुत्वे नि-यमादृष्टकल्पनापत्तेरिति पक्षधरमिश्रैरप्युक्तमिति चेन्न पङ्कजादिपद-स्यापि पाङ्कत्वादिमत्तयाऽम्बुजिकादिबोधने मुख्यत्वापत्तेः । स्यादेतत् इष्टसाधनत्वं यदि विध्यर्थस्तदा स्वर्गकामः पचेतेत्यादेरपि प्रमाणता

पत्तेः स्वर्गकामकृतिसाध्यस्य पाकादेरोदनादिरूपेष्टसाधनत्वादिति
चेन्न स्वर्गकामादिसमभिव्याहृतविधिप्रत्ययस्य स्वर्गादिरूपेष्टसाधन-
त्वान्वयबोधं प्रत्येव साकाङ्क्षत्वेनेष्टान्तरसाधनत्वे शक्तिसत्त्वेऽप्युक्तविधे
स्तद्बोधकत्वासम्भवात् इयांस्तु विशेषो यदिष्टस्य स्वर्गत्वाद्यवान्तर
रूपेणैव यदि विधिवाक्याद्बोधस्तदा तादृशावान्तररूपेणैवेष्टं विधेः
शक्यतावच्छेदकं नोचेदिष्टत्वेनैव अतएव विश्वजिता यजेतेत्यादौ इष्ट
सामान्यसाधनत्वस्यैव विधिना बोधनात् प्रवर्त्तकस्येष्टविशेषसाधन-
त्वावगाहिज्ञानस्य सम्पत्तये प्राच्यैः स्वर्गः फलं कल्प्यते। यत्तु
साधनत्वमात्रं विध्यर्थः स्वर्गादिफलसाधनत्वन्तु स्वर्गकामादिपदसम-
भिव्याहारलभ्यमिति तत्तुच्छं पदानुपस्थितस्य स्वर्गादेर्विध्यर्थसाधन
त्वेऽन्वयायोगात् स्वर्गकामादिघटितशब्दैकदेशार्थस्य स्वर्गादेस्तत्रान्वये
निराकाङ्क्षत्वात् फलाव्यवहितनियतपूर्व्ववर्त्तित्वविशेषात्मनः कारण-
त्वस्य फलगर्भतया तदनन्तर्भाव्य साधनत्वस्यैकस्याप्यवचनत्वाच्च।
नन्वेवं स्वर्गत्वावच्छिन्ना यावती व्यक्तिस्तत्प्रत्येकाधिकरणावच्छेदेन तत्
प्रत्येकाव्यवहितप्राक्काले यद्धर्म्मावच्छिन्नस्य यादृशः सम्बन्धोऽन्यथा
सिद्धत्वनिरूपकस्तद्धर्म्मएव तादृशसम्बन्धेन स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति
साधनत्वं वाच्यं तच्च यागादौ बाधितमप्रसिद्धं वा यागत्वादेर्निरुक्त
स्वर्गाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तितानवच्छेदकत्वात् दानादितोऽपि स्वर्गाद्युत्-
पत्तेः सत्त्वगुणत्वादेश्च तादृशस्य स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्धत्व
निरूपकत्वादतः कथमिष्टसाधनत्वं विधेः शक्यमितिचेत् सत्यं स्वर्ग
वृत्तियत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नं प्रति साधनत्वस्यैव विध्यर्थत्वात् तस्य च
स्वर्गवृत्तिवैजात्यविशेषावच्छिन्ना यावन्तस्तत्प्रत्येकाव्यवहितप्राक्काल
वृत्तितावच्छेदकीभूतमश्वमेधत्वादिकमादायैव यागादौ सत्त्वात्।
नचैवं वैधएव बोधे स्वर्गगतवैजात्यस्य भानादप्रकल्प्यत्वव्याघातः।
स्वर्गवृत्तियत्किञ्चिद्धर्म्मत्वेन गृहीतस्यापि वैजात्यस्य यागविशेष-

जन्यतावच्छेदकजातित्वादिना कल्पनस्योदीच्यत्वात् यदि च जातित्व
सामान्यलक्षणया निखिलजात्युपस्थित्यनन्तरं जातिमत्त्वप्रकारस्तथा
जातित्वेन सकलजातिविशिष्टस्यानुभवे सत्युत्तरकालं सुखत्वादे-
र्जात्येन विशिष्टस्य स्वर्गादेः स्मृतौ बाधकाभावः संस्कारसत्त्वेऽपि
जातित्वांशस्योद्बोधकाभावेनाग्रहसम्भवात् समानप्रकारत्वेनैव हि
स्मृतावनुभवस्य हेतुत्वं न तु समानप्रकारतावच्छेदकत्वेन गौरवात्
यदि वा तत्तदात्मावच्छिन्नस्वर्गादिनिरूपितसमवायेन सुखादिमत्ता
ज्ञानानन्तरं तादृशवैजात्यावच्छिन्नसुखस्य उपनीतभानं प्रामाणिकं
संसर्गतासाधारणविशेषणविषयताकज्ञानस्यैव विशिष्टधी हेतुत्वात्
इत्थमेव च सुखमनन्त्वादिविशिष्टस्योपस्थितौ तत्र मनः प्रसादेः
प्रतियत्व इति विभाव्यते तदा तत्तदात्मावच्छिन्नस्यैव स्वर्गस्य नियत
साधनत्वं विधेः शक्यं शक्यग्रहमिति तदेव यागादौ लिङाद्यैरनु-
भाव्यतां अनुभाव्यतां वा स्वर्गप्रतियोगिकाभावप्रयोजकाभाव प्रतियो-
गित्वलक्षणमेव स्वर्गसाधनत्वं तच्च वैजात्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव
स्वर्गाभावस्य प्रयोजकीभूतो योऽश्वमेधत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्तत्प्रति-
योगित्वेन यागादेः सुघटमेव कारणाभावस्यैव कार्याभावप्रयोजक-
त्वात् । साधनतायाः पदार्थान्तरत्वमतेऽपि तन्नाशस्य न लिङर्थत्वं
कलं न ताडयेदित्यादौ तस्य निषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेः परन्तु
स्वर्गादिनिरूपितस्येति सम्प्रदायविदः । रत्नकोषकृतस्तु पाकादिकृति
त्वावच्छिन्नोद्देश्यताकेच्छाया एव पाकादिचिकीर्षात्वात् सैव पाकादौ
प्रवर्त्तिकेति तस्यां पाकादिकृतित्वावच्छिन्नधर्म्मिकेष्टसाधनताज्ञान-
त्वेन हेतुत्वात् कृतिमतमेवेष्टसाधनत्वं लिङर्थः तादृशचिकीर्षायां
क्रियाधर्म्मिकायाः कृतिसाध्यत्वस्य इष्टसाधनत्वस्य वा धियः कारणता
भावेन क्रियाकृतयोस्तयोरविषयत्वात् पाको मत्कृत्या साध्यतामिती-
च्छायाः प्रवर्त्तकत्वेऽपि न तस्यां पाकधर्म्मिककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन

हेतुत्वं मानाभावात् किन्तु मत्कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्म्मिकेष्ट
साधनताज्ञानत्वेनैव ईदृशस्य तादृश्येव इच्छां प्रति तदवच्छिन्नधर्म्मि-
केष्टसाधनत्वधियः कारणत्वस्य क्लृप्तत्वादन्यथा गृहवृत्तित्वादिविशिष्ट
पाकत्वप्रकारकेच्छां प्रति पाकधर्म्मिकस्वगृहवृत्तित्वाद्यनन्तधर्म्मप्रका-
रकज्ञानत्वेनाप्यनन्तहेतुतापत्तेः एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविष्ट
साधनीभूतयागकृतिमान् स्वर्गकामइत्याकारएव बोध इति भावना
विशेष्यएव स्वर्गकामादौ तिङादिना स्वार्थः संख्यानुभाव्यते अन्यथा
यागः स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यइत्यन्वये प्रथमायाः प्रकृत्यर्थमुख्यविशे-
ष्यकान्वयबोधकत्वभङ्गप्रसङ्गः स्वर्गकामौ यजेतेत्यपि प्रयोगापत्तिश्च
स्वार्थभावनाविशेष्यएव तिङः संख्याभिधायित्वेन स्वर्गकामस्या-
तथात्वे तत्र तिङर्थसंख्याया उदासीनत्वात् । बलवदनिष्टाजनकत्वन्तु
लिङर्थः स्वार्थकृताविव धात्वर्थेऽपि विशेषणत्वेनान्वेतुमर्हति प्रत्य-
यानामेकस्वार्थान्वयिपदान्तरार्थान्वयित्वेन स्वार्थान्तराबोधकत्वनिय-
मस्य जानातीत्यादावेव व्यभिचारादित्यत्र पङ्गुः समुद्रं न तरे-
दित्यादाविष्टसाधनीभूतायाः समुद्रतरणकृतेरभाववान् पङ्गुरिति
तृप्तिकामो जलं न ताडयेदित्यादावपि इष्टसाधनत्वशून्याया जल
ताडनकृतेराश्रयस्तृप्तिकाम इति परदारान्न गच्छेदास्तिकइत्यादौ
बलवदनिष्टाजनकत्वशून्यायाः परदारगमनकृतेराश्रयश्चास्तिक-
इत्यर्थं इत्याहुः ।

इदन्तु बोध्यं बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखाजनकत्वं
बह्वायाससाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि बलवद्द्वेषविषयदुःखाज-
नकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां बलवद्द्वेषविषयत्वेनाद्यावर्त्तकतापत्तेः
तज्ज्ञानस्याप्रवर्त्तकतया तस्य विधित्वायोगाच्च यत्र बलवान् द्वेष
स्तज्जनकताज्ञानत्वेन बलवद्द्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति
प्रतिबन्धकत्वात् परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं वा तदितरस्यैव

फलत्वाभ्युपगमादौ यथा बोधनात्। ज्वरार्त्तो नान्नमश्नीयात् इत्यादि
वैद्यकविधौ तु ज्वरादिप्रयोज्यतत्तद्भाविदुःखाजनकत्वे लिङो
व्यवहारः। तथा अष्टमचन्द्रे न गच्छेदित्यादावपि धातोर्गतिहेतु
दुरिते तेनाष्टमचन्द्रकालीनगतिहेतुदुरितं तत्तदनिष्टाजनकं भवत्वेवं
तत्र बोधः अन्यथा तथाविधगतेः पापजनकत्वे तद्द्वारा कालान्तरभावि
दुःखजनकत्वे च प्रमाणाभावेनासङ्गत्यापत्तेः। गोचरे वा विषमे
वा ये ग्रहा रिष्टसूचका इत्यादिवचनेभ्यो ग्रहाणां शुभाशुभसूचक
त्वावगमात् एतेन सपापसुखां नारोहेदित्यादिपरीक्षाविषयोऽपि
व्याख्याताः तथापि धातोरारोहणस्येष्टजनकत्वादत एव अन्यतर
निमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम्। परीक्ष्यसमवेतस्य परीक्षा
विषयो मतास्त्याचार्य्यैरप्युक्तमिति वदन्ति। परे तु साध्यतावि-
शिष्टमिष्टमेव विध्यर्थः तत्राप्येवकारस्यार्थ इव नियतोत्तरवर्त्तितावा-
च्छेदकधर्म्मवत्त्वाच्छसाध्यताघटकप्रत्येकवस्तुन्येव लिङादेः शक्तिः
विशिष्टन्तु वाक्यार्थमर्य्यादया लभ्यं अतः सामान्यतो नियतोत्तरवर्त्ति
त्वस्य दुर्व्वचत्वेऽपि न क्षतिः एवञ्च स्वर्गकामो यागानुकूलकृतिमान्
यागसाध्येष्टवांश्च इत्याकारक एव स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ बोधः तेन
भावनायाः प्रथमान्तार्थान्वयित्वनियमः सम्पद्यते सम्पद्यते च प्राग्
देशितं फलमनुष्ठातरीत्यादिकः प्रवादः यागादौ स्वर्गादिसाधनत्वस्य
विधिबोध्यत्वे तु तदुभयमेव व्याकुलीभवेत् फलं प्रति कर्त्तुरौदा-
सीन्याद्भावनाविरहाच्च। धात्वर्थावच्छिन्नतिङर्थस्यैव तथात्वादिति।
नचैवं पितृस्वर्गकामो गयायां पिण्डं दद्यादित्यादिविधेर्बाधः तत्र स्वा-
श्रयपितृकत्वादिपरम्परासम्बन्धेनैव पिण्डदानजन्येष्टस्य कर्त्तर्य्यन्वयात्
इतरजनत्वे प्रमाणासत्त्वादेव साक्षात्सम्बन्धेन कर्त्तरि तदन्वयस्य
व्युत्पन्नत्वात् यद्यपीष्टं परित्यज्य साध्यमात्रं विध्यर्थोऽस्तु स्वर्गकामादि
समभिव्याहारादेव यागसाध्यत्वेन स्वर्गादेर्भानसम्भवात् विश्वजित

यजेत राजन्य इत्यत्रापि विश्वजिद्यागसाध्यवान् क्षत्रियः इत्यन्वय
बोधोत्तरं वाक्यविशेषाकाङ्क्षयैव स्वर्गस्य तथात्वेन कल्पनात् तथापि
दृष्टिकामो जलं न ताडयेदित्यादौ दृष्टिकामादेर्जलताडनसाध्य
सामान्याभावस्य बोधने बाधादिष्टत्वेन तदवान्तरस्वर्गत्वादिना वा-
न्वयबोधस्यानुभविकत्वाच्च तादृश्येव शक्तिरन्वयेष्टमात्रं शक्यं स्वसाध्य
त्वसंसर्गेण धात्वर्थस्य तत्रान्वयात् विशिष्टार्थलाभ इत्येव किं न रोचयेः
अतएव इष्टत्वेन पचस्य शक्यत्वे ध्येयत्वादिप्रकारेणापि तथात्वापत्ति-
र्विनिगमकाभावादित्यपि प्रत्युक्तमिति प्राहुः। प्राभाकरास्तु स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतावान् इत्याकारकः
प्रथमं न बोधः तत्कामकार्य्यत्वस्यान्वये प्रयोजकस्य तत्साधनतया ज्ञात
त्वस्य तत्साधनत्वस्य वा पूर्वं यागेऽगृहीतत्वात् साक्षात्स्वर्गसाधन-
त्वस्य तथासत्त्वात् स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिस्वव्यापारवत्त्वस्य तादृशव्यापा-
रानुपस्थित्या ग्रहासम्भवात् स्वर्गकामः यजेतेत्यादावप्रामाण्यानुरोधेन
उक्तरीत्या योग्यताधियः कारणत्वस्यावश्यकत्वात् नित्यस्य कर्मणः
फलाभावेन प्रत्यहं शुचिः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिविधेरप्रामाण्यभिया
इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वाभावात् अतएव स्वर्गकाम नियोज्यताको
नियोज्यतासम्बन्धेन स्वर्गकामीयो वा यागः कार्य्यतावान् इत्यपि ना-
दिमो बोधः स्वर्गकामस्य नियोज्यत्वं हि न तत्कृतिसाध्यत्वं स्वर्गकाम
कार्य्यताविशिष्टे यागे लिङर्थकार्य्यत्वस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वापत्तेः नापि
तदीयकृतिसाध्यत्वधीविशेष्यत्वं स्वर्गकामः यजेतेत्यादेः प्रमाणतापत्तेः
परन्तु स्वर्गकामनिष्ठस्य स्वर्गसाधनताधीजन्यकार्य्यताज्ञानस्य विशेष्यत्वं
तदन्वयप्रयोजकञ्च स्वर्गसाधनत्वं साक्षादसाधनस्य यागादेः स्वर्ग
पर्य्यन्तस्थायिव्यापारानुपस्थित्या परम्परासम्बन्धेन साधनत्वग्रहेण
प्रथमं दुर्ग्रहमेवेति तस्मात् कार्य्यमेव लिङः शक्तिरतस्तत्रैव धात्वर्थ
यागस्य स्वर्गकामनियोज्यकत्वस्य च युगपदन्वयात् यागस्य कार्य्यं स्वर्ग

कामनियोज्यतायां स्वर्गकामकृतिसाध्यं वेदाकारकस्य प्रथमं बोधः स्वर्गकामनियोज्यतान्वयप्रयोजकस्य साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यैव धर्म्मि सम्बन्धविधे कार्य्ये पूर्व्वं गृहीतत्वात् उत्तरकालन्तु यागकार्य्यस्य स्वर्ग कामकृतिसाध्यत्वं स्वर्गकामनियोज्यत्वप्रकारं वा यागस्य तथात्वं विना नुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतादुक्तवाक्यात् यागः स्वर्गकामस्य कृति साध्यत्वाकारकः स्वर्गकामनियोज्यताको यागः कृतिसाध्यत्वाका- रको वा प्रकृत्योपयिकोपादानिको बोधः स्वर्गाव्यवहितप्राक्काल वृत्तिस्वव्यापारस्य पूर्व्वमुपस्थित्या स्वर्गकामनियोज्यतान्वयप्रयोज- कस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे सुग्रहत्वात् नच तृप्तिकामो भुञ्जीतेत्यादि लौकिकस्थले लघुनि कार्य्यत्वे शक्तस्य लिङादेः स्वर्गकामो यजेतेत्याद्य लौकिकस्थले कार्य्यत्वविशिष्टे शक्त्यैवास्तु तावतैव स्वर्गकामनियोज्यता- न्वययोग्यतासम्पत्तेरिति वाच्यं तथासति अपूर्व्वस्य तादृप्येण विध्यनु- भाव्यत्वानुपपत्तेः कार्य्यत्वावच्छिन्नशक्तत्वेन पदस्यानस्य तदवच्छिन्नानु- भावकत्वात्। नचैवं गङ्गायां घोषो दृश्यतामित्यादौ लक्ष्यस्य तीरादे रन्वयधीविषयत्वं न स्यादिष्टत्वात्। शक्तपदान्तरस्यैव तथोपस्थित तीरादिसाकाङ्क्षस्वशक्यार्थानुभावकत्वात् पाकं करोतीत्यादिप्रत्यये पाकादेरिव तथापि तीरादेस्तटस्य ज्ञानविषयत्वेनैव विशेषकत्वात् अतएव न तावद्विशिष्टधीविषयस्यैव विशेषकत्वं कश्चित्तदभिनिवेशस्तु सामग्रीवशादित्याचार्य्यैरप्युक्तं लौकिकलिङः क्रियायां कार्य्यत्वानु- भावकत्वे तु तादृशलिङ्त्वावच्छेदेन कार्य्यत्वे शक्त्यन्तरं वाच्यं वेदे- ष्वपि उक्तैव गतिः अतएव लोके लिङ् कार्य्यविधीति गुरूणां सिद्धान्तः संगच्छते इत्याहुः तच्चिन्त्यं इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वादेव स्वर्गकामः यजेतेत्यादेरप्रामाण्यसम्पत्तावुक्तक्रमेण यागादौ स्वर्गकाम कृतिसाध्यत्वस्य तत्कामनियोज्यताकत्वस्य बाध्यत्वे स्वर्गसाधनत्वादेः प्रयोजकत्वे मानाभावात् अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधेरपि

सम्यग्राममुपासते ये तु इत्यर्थवादेनोपस्थितग्रामलाभप्राप्त्यादिसाधनता-
बाधितत्वात् विधिशेषीभूतार्थवादस्य गुणत्वापि प्रामाण्योपगमात् नच
नित्यकर्म्मणां काम्यत्वे नित्यत्वविरोधः नहि फलकामनां विना क्रिय
माणत्वं नित्यत्वमप्रसिद्धेः प्रवृत्तिसामान्यं प्रत्येव काम्यसाधनताधियः
कारणत्वात् किन्तु यदकरणात् प्रत्यवायस्तत्त्वं तच्च काम्यत्वेऽप्यवि-
रुद्धं नियोज्यान्वयस्य प्रामाणिकत्वेऽपि साक्षात्परम्परासाधारण
स्वर्गसाधनतामात्रस्य तद्बोध्यताविषया प्रागेव यागादौ सुग्रहत्वाच्च
स्वर्गादिनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छिन्नसम्बन्धवत्ताकान्यथासिद्धनिरूपकध-
र्म्मवत्तारूपस्यातिरिक्तरूपस्य वा सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वस्य व्यापार
त्वाघटितत्वेन तद्रूपे बाधकाभावादित्येषा दिक्। श्राद्धे भुञ्जीत
भवान् इह भुञ्जीयास्त्वमित्यादौ श्राद्धे भोजनाय निमन्त्रितोभवा-
नित्यनुभवात् निमन्त्रितत्वमेव तत्र लिङर्थः। तच्च स्वकर्त्तव्यत्वप्रका-
रकधीजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वं तदेकदेशस्य च कर्त्तव्यत्वबोधे धात्वर्थो
विशेष्यत्वेनान्वेति तथाच श्राद्धभोजनधर्म्मिकस्वकर्त्तव्यत्वधीजनक
वाक्यप्रतिपाद्यो भवानित्याकारस्तत्र बोधः तादृशधीजनकस्य भवताच
भोक्तव्यमित्यादिवाक्यस्य निमन्त्रणरूपतया भवदादेस्तत्प्रतिपाद्यत्वात्
स्वपदस्य निरुक्तप्रतिपाद्यत्वाभिमतभवदादिपरत्वात् तत्र च यस्य
प्रत्याख्याने प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणमिति वृद्धव्यवहारात् निरुक्तधीजनक
वाक्यमप्रत्याख्येयत्वेन विशेषणीयं तच्च प्रत्यवायजनकप्रत्याख्यानकत्वं
श्राद्धमुपक्रम्य अनिन्दिते नामन्त्रितो नापगच्छेदिति श्रुतेः एवञ्च पुत्रे-
त्वं भवान् भुञ्जीतेत्यादौ न निमन्त्रितत्वं लिङर्थः तत्प्रत्याख्याने प्रत्य-
वायाश्रुतेः किन्त्वामन्त्रितत्वमेव तच्च स्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकधीजनकप्रत्या
ख्यानार्हवाक्यप्रतिपाद्यत्वं प्रत्याख्यानार्हत्वञ्च प्रत्यवायाजनकप्रत्या-
ख्यानकत्वं यत्प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रणमिति स्मृतेः वाचं
युद्धात्तारयेत्त्वं अथाह्निं समुद्धरेरित्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयोऽवगन्तव्यः।

धेनुं दद्यास्त्वमसभ्यमित्यत्र प्रार्थना णिजर्थः तत्र सम्प्रदानकदान
धर्म्मिकसम्बोध्यकर्तव्यत्वप्रकारकवक्तृकेच्छाविषयत्वं तेन चैत्रवक्तृक-
तादृशवाक्यस्थले धेनुकर्म्मकचैत्रसम्प्रदानकदानत्वावच्छिन्नधर्म्मिका या
युष्मत्कर्तव्यत्वप्रकारिका चैत्रेच्छा. तद्विषयीभूतस्य दानस्यानुकूल
कृतिमां त्वमित्याकारकस्तत्र बोधः। भिक्षां देहि त्वमर्थिभ्य इत्यादौ
क्वचिल्लोटोऽपि निरस्तप्रार्थनार्थः तत्रच भिक्षा भिक्षणीयं क्वचिदिति
इति न्यायात्। ह्रदो यदि धूमवान् स्यादित्यादौ धातोर्निरूढलक्ष-
णया भेदोऽर्थस्तदुत्तरलिङस्त्वाश्रयत्वं यदि शब्दस्तु लक्षणया निरू-
ढत्वसम्पत्तये तेन धूमवद्भेदाश्रयतावान् ह्रद इत्यर्थः धूमवानित्यत्र
निपातार्थ इव धात्वर्थेऽपि भेदे प्रतियोगित्वसम्बन्धेन नामार्थस्य धूम-
वदादेः क्वचित् व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वये क्षत्यभावात् ह्रदो यदि धूम-
वानित्यादौ तु यद्यादिनिपातस्यैव भेदादिरर्थः इत्यपि ह्रदो यदि
धूमवान् स्यात् •वह्निमान्• स्यात् इत्यत्रापि धूमवद्भिन्नो ह्रदो धूमव्या-
पकवह्निमद्भेदवानित्याकारकस्तत्र बोधः स वह्निमान् यो धूमवानि-
त्यादौ यो धूमवान् स वह्निमानित्यादौ च यद्योगप्राथम्यादिवशादिव
प्रकृतेपि स्याद्योगप्राथम्यादिवशात् धूमादिव्यापकतया वह्न्यादेर्भान
सम्भवात् अतएव ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् घटवान् स्यादित्यादिको
न प्रयोगः घटादेर्धूमाद्यव्यापकत्वात् ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् यदि
घटवान् स्यादित्यद्यर्थे तु तादृशप्रयोगो यः यत एव धूमस्योद्देश्यकत्वाव
निक्षेपात्। यद्योगः प्राथम्यञ्च प्रत्येकमेव व्यापकताग्राहकं तथा न तु
यद्योगस्य प्राथम्यम्। स शूरः स च विक्रान्तो यस्त्वया देवि वीक्षित
इत्यादौ न घटपदोऽसौ न जुगुप्स यः कथं इत्यादौ च विनापि यद्योग
प्राथम्यं तन्मात्रादेव शौर्यादौ वीक्षितत्वादिव्यापकत्वग्रहात् सुख
त्वं यदि घटे स्यात् द्रव्ये स्यादित्यादौ तु धातोरत्यन्ताभावोऽर्थः
तदुत्तरलिङस्तु पूर्ववदाश्रयत्वं तथाच घटवृत्तित्वाभाववत्त्वं

घटवृत्तित्वव्यापकीभूतस्य पटवृत्तित्वस्याभाववदित्येवं तत्र बोधः ।
परे तु ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् वह्निमान् स्यादित्यादौ तु प्रथमस्य
व्याप्यत्वस्यापादकत्वं द्वितीयस्य चापत्तिरर्थः तेन धूमवत्त्वापादक-
तावह्निमत्तापत्तिविशेष्यो ह्रद इत्याकारकस्तत्र बोधः । यदिशब्दस्तु
तादृशार्थतात्पर्य्यग्राहकः । यद्ययं धूमवान् वह्निमानपि स्यादित्यादौ
तु यदिशब्दस्यैवापादकत्वमर्थः इत्याहुः । यो ब्राह्मणमवगुरेत् तं
शतेन यातयादित्यादौ च हेतुहेतुमतोर्लिङ् इत्यनुशासनात् यः अव-
गुरणहेतुब्राह्मणावगोरणवान् तदीयशतयातनं ब्राह्मणावगोरणजन्यं
इत्याकारको बोधः ब्राह्मणावगोरणं ह्यनुद्यमः पौर्व्वापर्य्यमात्रं तत्र
लिङर्थः न हेतुहेतुमद्भावः पश्चात्तस्य कल्पनात् अन्यथा दुरिता-
पूर्व्वस्य वाच्यतापत्तेरिति तु प्राभाकराः । यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं
नयेद्ब्रह्म शाश्वतमित्यादावप्युक्तरीत्याऽन्वयः ।

ऋतौ स्वदारानुपेयादित्यादौ च श्रुतौ न स्वदारगमनादे-
रिष्टसाधनत्वे विधेस्तात्पर्य्यं दारगमनादेर्लौकिकप्रमाणावगतेष्ट-
साधनताकत्वेन विधेयत्वात् प्रमाणान्तराप्राप्तप्रापकस्यैव श्रौतविधित्वात्
किन्त्वयोगव्यवच्छेदपर्य्यवसिते नियमे तत्र प्रत्यवायजनकीभूताभाव
प्रतियोगित्वरूप लिङेकदेशस्याभावे ऋत्वादिकालस्य वच्छेदकत्वेनान्व-
यात् ऋतुकालावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य प्रत्यवायजनकीभूताभावस्य प्रति
योगि स्वदारगमनमित्याकारकस्तत्र बोधः । यद्वा प्रत्यवायहेतुत्व
मभावश्च द्वयं तत्र लिङर्थस्तेन प्रतियोगिविधया धात्वर्थस्यावच्छेद्य
त्वेन च कालस्याभावेऽन्वयभावे लिङा प्रत्यवायहेतुत्वस्य बोधनात् ऋतु
कालावच्छेद्यः स्वदारगमनाभावः प्रत्यवायहेतुरित्याकारएव तत्र
बोधः । नच येषां दाराणां गमनमलीकं तेषामृतावगमने प्रत्य
वायो न स्यात् उक्तबाधादस्याभावादिति वाच्यं स्वदारपदस्य स्वदार
भिन्नायः स्वसमानकालीन स्वदारत्वीयपरतया उक्तस्थलेऽपि तत्र स्वदार

त्वतुल्यकालीनत्वं तस्य स्वदारभिन्नस्त्रीसमानकालीनत्वेनगमनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधनात् स्वासमानकालीनस्त्रीगमनस्य ताद्दशगमनत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् एतेन श्राद्धदिने पितृशेषं भुञ्जीतेत्यादिकोऽपि नियमविधिर्व्याख्यातः। यत्र पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्यादिलिङोऽपि नेष्टसाधनत्वे तात्पर्य्यं भोजनस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् नापि प्रागुक्तनियमे पञ्चनखानामपञ्चानामभोजनस्य प्रत्यवायहेतुत्वे मानाभावात् ऋतावुपेयात् स्वां भार्य्यामन्यथा भ्रूणहा भवेदित्यादिनिन्दार्थवादबलात् अतो स्वदारगमनाद्यभावस्य दुरितहेतुत्वव्यवस्थितेरेव तद्विधेर्नियमपरत्वकल्पनात् किन्त्वन्ययोगव्यवच्छेदपर्य्यवसन्नायां परिसंख्यायां सा च यद्यपि न शशादिपञ्चविधान् पञ्चनखानेव भुञ्जीतेत्याकारापञ्चनखभिन्नस्य ओदनादेर्भोजनस्य निषिद्धत्वे प्रमाणाभावात्तथापि पञ्चैव पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्याकारा तेन शशादिपञ्चभिन्नानां पञ्चनखानां भोजनं प्रत्यवायहेतुरित्येवमत्र वाक्यार्थ इति तत्रत्यलिङा प्रत्यवायहेतुत्वमात्रं प्रत्याय्यते प्राथमिकपञ्चपदस्य लक्षणया शशादिपञ्चभिन्नार्थकत्वात्। ननूक्तलिङः परिसंख्यया पञ्चविधान्यपञ्चनखानां भोजनस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधने पञ्चपदस्य लक्षणापत्तिरतः शशादिपञ्चपञ्चनखानां भोजनाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोधयन्नियमविधिरेवायमुचितः भोजनतदभावयोरेकस्यापि प्रमाणान्तरेण प्रत्यवायहेतुत्वस्याकृप्तत्वादिति चेन्न प्रोक्तविधेर्नियमपरत्वे पञ्चनखपदस्य यथेतान् एतेन शशादिपञ्च भुञ्जीत इत्यतएव पञ्चभोजनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वस्यावगतेः सम्भवात्। श्वाविधं शल्लकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रां श्चैकतोदतः इतिमनुवचने पञ्चनखेष्विति निर्द्धारणसप्तम्या शल्लकादिपञ्चभिन्नपञ्चनखानां भक्षणस्य प्रत्यवायहेतुताया: लाभात्वाच श्वाविधमित्यस्य शल्लकविशेषणत्वात् एवञ्च वाज-

नाध्यापनप्रतिग्रहैर्विप्रो धनमर्जयेदित्यादावपि लिङः परिसंख्यैवार्थ-
स्तेन याजनादिभिन्ने ब्राह्मणस्य धनार्जनं प्रत्यवायहेतुरिति वाक्यार्थः
न ह्यध्यापनादेरनापन्नो ब्राह्मणो धनमर्जयेत्यादिवचनैर्वचनान्तरेण
विप्राणां धनार्जनस्य प्रत्यवायहेतुत्वस्य स्फुटत्वात् ननु याजनादेः
ब्राह्मणो धनमर्जयेदेव इति नियमविधिर्याजनादिना धनार्जने
ब्राह्मणस्य प्रत्यवायाश्रुतेः ।

लङं लक्षयति ।

या स्मयोगं विना धातोः प्रयन्तस्यार्थधर्म्मिके ।
अतीतत्वग्रहे हेतुस्तादृशी तिङ् लङुच्यते ।

स्मशब्दस्य योगं विना प्रयन्तस्य धातोरर्थेऽतीतत्वस्यान्वयधीहेतु-
र्यादृशी तिङ् तादृशी तिङ् लङ् उच्यते भ्वादिभ्यस्तथैव स्यादित्यनेन
लङोदितस्तेरनित्यत्वं लङोच्यते इति वा पाठः तिबादिश्च स्मशब्दोप-
स्यान्वयं विना धातोरर्थे नातीतत्वं बोधयति पपाचेत्यादौ लिडादिर्बोध-
यन्नपि न प्रयन्तस्यापचदित्यादौ तु विनापि स्मशब्दयोगं लङ्त्वात्वम्
अदीव्यदित्यादौ प्रयन्तस्य धातोरर्थे स्वार्थमबोधयन्नपि दिवादिस्तत्-
सजातीयश्च तस्तुसमपचत् इत्यादावमीनिरस्तसजातीयत्वेऽपि न
तिङ्त्वमतस्तदुदासः प्रश्नार्थेऽनुमतत्वाद्यतनत्वाद्यनाकाङ्क्षितयेन विधे
यथाच पचतां पचेतां पचतामित्यादावपाक्तां अपच्यातां अपाक्ष-
मित्यादौ च लोटोल्लङ्लुङ्त्वामातांप्रभृतौ न प्रसङ्गः । अपाप-
दित्यादौ लङोऽतीतः काल इव तन्निष्ठं ह्यस्तनत्वमप्यर्थः तच्च पूर्वदिन-
वृत्तित्वमिति वैयाकरणाः ह्यस्तनत्वं लङोनार्थः किन्त्वद्यतनभिन्नत्वं
अनद्यतने लङिति पाणिन्यनुशिष्टेरित्यपरे । तथा च वर्त्तमानध्वंस-
प्रतियोगिपूर्वदिनवृत्तिपाकवृत्तिमान् तादृशप्रतियोग्यनद्यतनकाल-
वृत्तिपाककृतिमान् इति वा तत्र बोधः । प्राचीनाचैदं तेन ह्यस्तन-
त्वादिप्रत्ययोऽपि वाच्ये वाचिकादेः प्रयोगः । योऽयमपचदित्यादौ ह्यः-

पदार्थानामन्वयमेकमेव नियतं ज्ञानत्वं बोध्यते तदभेदान्वयात्, अ-
न्यथा पक्ता पक्ष्यतीत्यत्र निराकाङ्क्षतापत्तेः ॥०

लुङं लक्षयति।

हन्तेः कृतवधेरर्थे यातीतत्वस्य बोधिका।
सिजन्तस्याथवा धातोस्तादृशी तिङ् लुङोच्यते।

कृतवधादेशस्य हन्तेरर्थे, किम्वा सिजन्तस्य धातोरर्थे यातीत-
त्वस्य बोधिका तादृशी तिङ् लुङा लुङ्शब्देनोच्यते। अथात
हन्तिस्म इत्यादौ लिङ्लङादिको हन्तेरर्थेऽतीतत्वस्य बोधकोऽपि न
कृतवधादेशस्य नवा सिजन्तस्य अवधीत् अवधिष्टां अवधिषुरित्यादौ
तु लुङ् मात्रं तथा वध्यात् वध्यास्तां वध्यासुरित्यादौ कृतवधादेशस्य
तस्यार्थे स्वार्थानुभाविकापि आशीर्नातीतत्वस्य बोधिका। अथाप्यनु-
मततत्वस्यातनत्वाद्यनाकाङ्क्षितत्वेन विशेषणात् पच्यतां अपचत् अपचता-
मित्यादौ नोऽव्यतिप्रसङ्गः अपाक्षीदित्यादौ अतीतः कालश्च
तन्निष्ठमद्यतनत्वमपि लुङामर्थस्तेन वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्यद्यतनपाक-
कृतिमान् इत्येवं तत्र बोधः। रीतिरत्रैव।

लिटं लक्षयति।

दिवसाभिन्नधात्वर्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने।
या न योग्या तादृशी तिङ् लिट्पदेनाभिधीयते।

अभिश्रियत् अदुद्रुवदित्यादौ दिवसस्यैव अपाक्षीदित्यादौ तद-
न्यस्यापि धातोरर्थे स्वार्थान्वयं लुङादयो बोधयन्ति लिटस्तु जघान
जघ्नतुरित्यादौ दिवसस्यैव धातोरर्थे पिपक्षति पापच्यते इत्यादौ
सनादयस्तादृशा अपि न तिङः तथापि प्रत्ययार्थे वर्त्तमानत्वाद्यना-
काङ्क्षत्वेन विशेषणात् पचे पचावहे पचामहे इत्यादौ न वाऽतिप्रसङ्गः।
कारयाञ्चकार बोधयाञ्चकार ईक्षाम्बभूव इत्यादावामन्त्र कृञादेर-
नुप्रयुक्तस्य पदसाधुतामात्रत्वादसम्भवापत्तेरन्यथा निर्वाहः।

विवक्षस्य यन्धेरर्थे भक्षासेरान्युतस्य वा ।
या स्वार्थसम्बन्धे हेतुः सा वा लिट् कथ्यते बुधैः

गुहोतीत्यादौ विवक्षस्य धातोरर्थे स्वार्थबोधकोऽपि लडादि र्न यन्धेरर्थे । चकासीत्यादौ चकासधातोरर्थे तादृगपि नामन्तस्य मनश्चचार सुरभिभागश्चाजगामेत्यादावतीतः काल इव धात्वर्थनिष्ठं परोक्षत्वमपि लिटोऽर्थः तच्चातीन्द्रियत्वं तेनातीतकालकत्यतीन्द्रिय चलनवन्मन इत्याकारकस्तत्र बोधः । चैत्रश्चाह पपाचेत्यादौ तु विक्लृप्ताप्यस्यापि परोक्षत्वस्य न पाकादावन्वयोऽयोग्यत्वात् । एतेन चातेने किरणावलीमुदयन इत्यादि व्याख्यातम् शेषं पूर्व्ववत् ।

लुटं आशीर्लिङञ्च क्रमेण लक्षयति ।

धात्वर्थे स्खलनत्वस्य बोधिका तिङ् लुङुच्यते ।
आशीर्लिङाशंसनस्य भावित्वस्य च बोधिका ।

श्वः पक्ष्यतीत्यादौ धात्वर्थे स्खलनत्वस्य बोधकमपि श्वःपदं न तिङ् लडादयस्तु धात्वर्थे भावित्वमेव बोधयन्ति न स्खलनत्वमपि जीवतुभवानित्यादौ तु तुबादिकं आशंसनीयत्वस्य बोधकमपि न भावित्वस्य भावित्वस्य बोधकोऽपि लडादि र्नाशंसनीयत्वस्य भूयात् भूयास्तामित्यादौ पुनरस्मादेवाशीर्लिङः प्रकृत्यर्थस्याशंसां भावित्वञ्चानुभावयन्ति । अथ पाकगोचरैककृतिदशायामपि तद्व्यापारा परकृतेरतीतत्वाद्भविष्यत्वाच्च तदानीमयं पपाच पक्ष्यतीत्यादिप्रयोग प्रसङ्गः पाककृतित्वावच्छेदेनातीतत्वादेरन्वयोपगमेन तदानीं तु पपाच पक्ष्यतीत्यादेरयोग्यत्वापत्तिः एतदवच्छेदेनातीतत्वभविष्यत्वयो- र्बाधादिति चेत् न पाककृतित्वावच्छिन्नधर्म्मिकायां तत्तत्पाकगोचर कृतित्वावच्छेद्यस्वरूपसम्बन्धेनैवातीतत्वाद्यन्वयबुद्धौ पाकार्थकधातूत्तर लिटत्वादिना हेतुतयैव उक्तदोषव्युदासात् तण्डुलास्यारोपणादिकं हि न प्रत्येकं पाकपदार्थः किन्तु स्थाल्यारोपणाभिनिवेशनतुषप्रक्षेपा-

द्यनुप्रस्फोटनपर्य्यन्त सन्ततक्रियाकलाप एव । यदाह दुर्गः क्रियते इति क्रिया साच पूर्व्वापरीभूतावयवैवेति तथाच तावत्क्रियाकला-पस्य प्रत्येकगोचरकृतेरतीतत्वभविष्यत्वयोर्बाधात् अवान्तरतुषप्रक्षे-पादिदशायां पपाच पक्ष्यतीत्यादिको न प्रयोगः । नचैवं सूपपाकं निष्पाद्य तण्डुलं पचत्यपि पुंसि अयं पपाच इति स्यात् निष्पन्नपाक-गोचरयावत्कृतेरतीतत्वात् इति वाच्यमिष्टत्वात् तण्डुलं पपाचेत्यादि प्रयोगस्यैव तत्रायोग्यत्वात् अन्यथा सूपमपाक्षीदित्यादिप्रयोग एव कथं स्यात् । अतएव सम्प्रति सूपं पचत्यपि पुरुषे सूपकर्म्मकनिष्पन्न पाकगोचरकृतित्वावच्छेदेनातीतत्वमुपादाय सूपमपाक्षीदित्यादिकः प्रयोगो भवत्येव परन्त्वद्य सूपमपाक्षीदित्यादिरेव न तत्र प्रयोगः सूपकर्म्मकाद्यतनपाकगोचरकृतित्वावच्छेदेन अतीतत्वस्य बाधादिति युक्तमुत्पश्यामः ।

लृटं लृङञ्च लक्षयति।

क्रियातिपाते कालस्य भाविनः प्रागभस्य च ।

वैशिष्ट्यबोधिका या तिङ् लृट् च लृङ् च क्रमादिमे ।

या तिङ् क्रियाया धात्वर्थस्यातिपाते विगमे भाविकालावच्छेद्य-त्वस्य बोधिका तादृशी लृट् यात्वतीतकालावच्छेद्यत्वस्य तादृशी लृङ् तण्डुलश्चेत् प्राप्स्यत्योदनमपि पक्ष्यति चैत्र इत्यादौ स्यतिप्रभृतयश्चे-त्रादेर्भाविकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्याद्यभाववत्त्वमनुभावयन्ति तथैव चेदप्राप्स्यत् ओदनमप्यपक्ष्यत् इत्यादावतीतकालावच्छेद्यमिन्धनप्राप्त्य भाववत्त्वं तथाच भाव्यतीतकालाविव क्रियाप्रतियोगिकोऽभावोऽपि तयोरर्थः वक्तृतोभाव्यादिकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्यभावप्रयुक्त ओ-दनपाकाद्यभावएव उक्तस्थले लृङादिना चैत्रादावनुभाव्यः क्रिया-विरहप्रयुक्तस्य क्रियान्तरविरहस्यैव क्रियातिपातत्वात् अतएव चैत्र चेदपतिष्यत् ग्राममप्यगमिष्यदित्यादिको न प्रयोगः तीर्थंचेद-

गमिष्यत् साधमपचत्पक्ष्यतइत्यादिकन्तु चिन्त्यः सार्थवाभावभावस्य तीर्थंगत्याद्यभावाप्रयुक्तत्वात् इति यद्युच्येत् पचेदोदनमपि भुञ्जीते-त्यादौ तु क्रियातिपत्तस्य वर्त्तमानत्वमेव विवक्षा प्रत्याय्यते न तु भावि-त्वमतीतत्वं वेति तद्युदासः ।

क्रमप्राप्तं धात्वंशप्रत्ययं लक्षयति ।

सुबर्थानन्वितस्वार्थतिङन्यप्रत्ययस्तु यः ।
स धात्वंशोऽथवा धातोरन्तांशप्रत्ययस्तथा ।

सुबर्थानन्वितयादृशस्वार्थको यस्तिङन्यः प्रत्ययः स तादृशार्थे धात्वंशप्रत्ययः पुत्रीयतीत्यादौ क्यजाद्यर्थस्य इच्छादेर्न सुबर्थेऽन्वयः किन्तु तिङर्थे पचतीत्यादौ सुबर्थानन्वितस्वार्थकोऽपि तिबादिर्न तिङन्यः पिपक्षया कुरुतेत्यादौ तु भावक्तान्यस्य इच्छास्वरूपस्येव सुबर्थकरणत्वादावन्वयः न तु सनन्तार्थपाकेच्छामात्रस्य सन्तु वा सान्वयसंज्ञानुरोधेन धात्वन्तावयवरूपस्य प्रत्ययैः धात्वंशप्रत्ययः पिपक्षादिधात्वन्तभागत्वात् सनादिप्रत्ययस्य ।

विभजते ।

नामप्रकृतिकश्चायं धातुप्रकृतिकस्तथा ।
तत्रादिमः क्यच्क्यङादिरपरः सन्यङादिकः ।

अयं धात्वंशप्रत्ययो नामप्रकृतिको धातुप्रकृतिकश्चेति द्वि-विधः । तत्रादिमो नामप्रकृतिकः क्यच्क्यङादिः अपरो धातुप्रकृ-तिकः सन्यङादिः यथा पुत्रीयति इत्यत्र क्यजर्थेच्छायां तत्प्रकृ-त्यर्थतावच्छेदकीभूतपुत्रत्वाद्यवच्छिन्नविषयतया प्रकृत्यर्थस्य पुत्रादे-स्तस्याश्च तिङर्थाश्रयत्वे निरूपकत्वेनान्वये साकाङ्क्षत्वात् पुत्रत्वेन पुत्रगोचरेच्छाया आश्रयत्ववांश्चैत्र इत्येवमन्वयधीः अतएव मनुष्यत्वादि प्रकारेण पुत्रेच्छादशायां पुत्रीयतीत्यादिको न प्रयोगः किन्तु मानु-षीयतीत्यादिरेव । अतएवात्मनः पुत्रीयतीत्यादेरात्मपुत्रत्वप्रका-

इच्छायां बोधनस्यासामर्थ्यम् । आत्मपुत्रत्वादेश्च प्रकृत्यर्थतावच-
च्छेदकत्वात् आत्मसम्बन्धी यः पुत्रः पुत्रत्वेन तद्गोचरेच्छाया बोधने
तु तस्य सामर्थ्यमेव चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादाविव इत्यस्मच्छब्दे वक्ष्ये-
ऽपि पुत्रादावात्मप्रभृतेः प्रतियोगिविधयान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । आत्म-
पुत्रीयतीत्यादौ पुनरात्मपुत्रत्वादेरपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वात् तदव-
च्छिन्नपुत्रविषयताकेच्छाबोधने न किमपि बाधकं पश्यामः । एतेन
पुत्रकाम्यतीदंकाम्यतीत्यादौ काम्यस्याप्ययमर्थो व्याख्यातः । पुत्रीयति
माणवकमित्यादौ तु आचारसदृशाचारः क्यजर्थत्वविशेषणीभूते
आचारे प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यीभूते च माणवकादेः कर्म्मत्वेनान्वयः तेन
पुत्रकर्म्मकाचरणसदृशं यन्माणवककर्म्मकाचरणं तदनुकूलकृतिमानि-
त्याकारकश्च बोधः । पुत्रकर्म्मकाचरणञ्च ग्रासपानादिना संवर्द्धन-
तोषणादि । सर्पीयति प्रभुमित्यादौ सर्पकर्म्मकाचरणतुल्यं यत्प्रभु-
कर्म्मकाचरणं तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः सर्पकर्म्मकाचरणञ्च सर्प-
कर्म्मकताड़नमारणादि ग्राह्यम् । प्रासादे कुटीयतीत्यस्य कुट्यधि-
करणकाचारसदृशो यः प्रासादाधिकरणकाचारस्तदनुकूलकृतिमानि
त्यर्थः कुट्यधिकरणकाचारश्च कुट्यधिकरणकशयनादिरूपो द्रष्टव्यः ।
कर्म्माधिकरणयोरेव सदृशाचारे क्यचो विधानात् वज्रिकयेवाचरति
धूलिर्दण्डेनेवाचरति चक्रेणेत्याद्यर्थे धूलिर्व्वज्रिकीयति चक्रेण दण्डी
यतीत्यादिकः कर्त्तृकरणादेः सदृशाचारे क्यच्प्रयोगः । मान्ताव्य-
येभ्यो न स्यादित्युपदिष्टेरिदमिच्छति स्वरिच्छति इत्याद्यर्थे इदमिवा-
चरतीत्याद्यर्थे च न क्यच् । गव्यति नाव्यतीत्यादावपि गामिच्छति
गामिवाचरति इत्यादिरर्थः । ओदौद्भ्यां क्यचः स्वरवद्भावादवाद्यादेशः
नमस्तपोवरिवसां कर्त्तृत्वेऽपि क्यचो विधानात् नमस्यति देवानित्यस्य
देवनतिं तपस्यति प्रभुमित्यस्य प्रभुसन्तापं वरिवस्यति गुरूनित्यस्य च
गुरूणां परिचर्य्यां करोतीत्यर्थः । श्येनायते काकइत्यादौ काकोऽपि

काकारसदृशाकारोऽर्थः तत्र च प्रकृत्यर्थस्य श्येनादेः कर्त्तृत्वेनैव काकाद्यन्वयात् श्येनकर्त्तृकाकारसदृशाकारवान् काक इत्येवं तत्र बोधः। श्येनकर्त्तृकाकारश्च मांसहरणादिर्ग्राह्यः। श्येनी इवाचरतीत्यर्थे श्येनायते काकीत्यत्र भाषितपुंस्कत्वात् क्यङि पुंवद्भावः गार्ग्यमिवाचरतीत्याद्यर्थे गार्गीयतीत्यत्र क्यचीव गार्ग्य इवाचरतीत्याद्यर्थे गार्गायते इत्यत्र क्यङ्यप्यपत्यप्रत्ययस्य लोपः। तथा वाजीयतीत्यादौ नस्य। ओजायते अप्सरायते पयायते पयस्यते गर्द्दभति अश्वतीत्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयः ओजसप्सरसोर्नित्यं पयसः सोविभाषया। क्यचो ऽपि लोपोऽस्त्वोगर्द्दभत्यश्वतीत्यत इतिवचनादेषु सादेर्लोपः अत्रौजः-पदस्यौजस्विपरत्वमिति निबन्धारः। गव्यते नाव्यते इत्यादेरपि गौरिवाचरतीत्यादिरर्थः पूर्व्ववदवादेशः पूर्व्वमनुन्मना उन्मनोवदाचरति इत्यर्थेऽप्युन्मनायते दुर्म्मनायते अवेहत् वेहदिवाचरतीत्यर्थे वेहायतीत्यादौ तस्य लुक्। गौर्गर्भघातिनी वेहत्। अलोहितो लोहितोभवतीत्यर्थे लोहितायति लोहितायते स्वरितत्वादुभयपदं सुखमनुभवति इत्यर्थे सुखायते एवं दुःखायते अलीकायतेइत्यादि। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दायते एवं वैरायते कलहायते। गिलितस्य पुनश्चर्व्वणं रोमन्थः तं करोतीत्यर्थे रोमन्थायते गौः। मुण्डादेस्तत् करोत्यर्थे गृह्णात्यर्थे कृतादितः। वक्तीत्यर्थे च सत्यादेरङ्गभ्यस्त निरस्यतीति भागुरिस्मृतेः नरं मुण्डयतीत्यत्र नरनिष्ठमुण्डनं अन्नं मिश्रयतीत्यत्र अन्ननिष्ठमिश्रत्वं वासः श्लथयतीत्यत्र वासोनिष्ठ श्लथित्वम् अन्नं मधुरयति इत्यत्र चान्ननिष्ठमाधुर्य्यं चैत्रं मित्रयतीत्यत्र चैत्रनिष्ठमित्रत्वं करोतीत्यादिको नामप्रकृतिकस्य णेरर्थः। तत्र मुण्डादिपदस्य धर्म्मपरत्वात् मुण्डादिण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकीभूत फलवत्त्वाच्च नरादेः कर्म्मत्वमिति सम्प्रदायविदः। वासः पृथु मृदु भृशं वा करोतीत्यर्थे वासः प्रथयति म्रदयति भ्रशयति इत्यादावृतो

देवादेशः। तथा चैनं परिम्रढ़यति इत्यत्रापि। [illegible]
करोतीत्यर्थे यङेव नतु णिः तेन गात्रं कण्डूयति कण्डूयते वा इत्यत्र
गात्रस्य कण्डुं करोतीत्यर्थः जित्त्वादुभयपदम् एवं स्वर्गलोके महीं
वसतिस्थानं करोतीत्यर्थे स्वर्गलोके महीयते ङानुबन्धेषु पाठादात्मने-
पदं शब्दादिभ्यः करोतीत्यर्थे क्यङेवेत्युक्तम्। सत्यवति वचनमतीत्यादौ
गृह्णातीत्यादिरर्थः सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति इत्यत्र च
सत्यं वक्तीत्यादिरर्थः सत्यादिभिः आदावागमश्च प्रियं स्थिरं वा
वक्तीत्यर्थे प्रापयति स्थापयति इत्यादौ प्रियस्थिरादेः प्रस्थाद्यादेशो-
ऽपि अश्वतरं वदतीत्यर्थे अश्वयति इत्यत्र तरप्रत्ययलोपश्च गोमन्त-
माचष्टे इत्यर्थे गवयति गुणवन्तमाचष्टे इत्यर्थे गुणयति स्रग्विणमा-
चष्टे इत्यर्थे स्रजयति इत्यादौ तु मतुवतुविनां लुगपि तथा कर्त्तार-
माचष्टे इत्यर्थे कारयतीत्यत्र तृचः अन्तिकमाचष्टे इत्यर्थे नेदयति
बाढमाचष्टे इत्यर्थे साधयति इत्यत्र चान्तिकबाढयोर्नेदसाधौ च
युवानमल्पं वा वदतीत्यर्थे कनयति युवाल्पयोः कनित्यनुशिष्टेः एवं
यवयति अल्पयति इत्यपि। स्थूलमाचष्टे दूरमाचष्टे इत्याद्यर्थे स्थूल
दूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणामन्तस्थादिलोपो गुणश्चेत्यनुशिष्टेः क्रमेण स्थवयति
दवयति यवयति क्षपयति क्षोदयति इत्येव प्रयोगः। बहुमाचष्टे
इत्यर्थे भूययति बहोर्भूयादेशः। हस्ताद्यङ्गेभ्यस्तन्निरस्यतीत्यर्थेऽपि
णिः तेन हस्तं निरस्यतीत्याद्यर्थे हस्तयते पादयते इत्यादि पूर्ववदा-
त्मनेपदम्। तूस्ताद्विघाते संक्रादे वस्त्रात्पुच्छादितस्तथा। उत्क्षेपादौ
कर्म्मणो णिस्तत्तदर्थपूर्व्वक इति भागुरिस्मृतेः तूस्तं विनिहन्तीत्यर्थे
वितूस्तयति तूस्तं केशजटा वस्त्रं संछादयतीत्यर्थे संवस्त्रयति पुच्छ-
मुत्क्षिपतीत्यर्थे उत्पुच्छयते गौः एवं परिपुच्छयते भाण्डानि समि-
नोतीत्यर्थे सम्भाण्डयते भिक्षुः चीवरं समार्ज्जयतीत्यर्थे सञ्चीवरयते।
कर्म्मकर्त्तुरेतत्सूत्रेण विनिहन्तीत्याद्यर्थे न णिः तूस्तयति प्रतूस्तयति

इत्यादिकः । कथितार्थानामप्रतीतेरुपसर्गपूर्वत्वनियमः । वीणाया उपगाने श्लोकात् स्तुतावभिक्रमे तथा । सेनायाश्चाभियाने णिः लोमा-र्नेऽनुमर्जनाविति भागुरिस्मृतेरत्रापि तत्तदुपसर्गपूर्वत्व इत्यनुवर्त्तते । तथाच वीणया उपगायतीत्यर्थे उपवीणयति यशः हस्तिनातिक्रामती-त्यर्थे अतिहस्तयति गृहं सेनयाभिमुखं यातीत्यर्थे अभिषेणयति समरं श्लोकैरुपस्तौतीत्यर्थे उपश्लोकयति शिवमित्यादिकः प्रयोगः । कथं तत्र्येतूपवीणयते यश इत्यादि वीणादेः करणतास्यावश्यकत्वं विधिरसौ वीणायामुपगायतीत्याद्यर्थे न णिः साधुः । अश्वनधनाभ्यामाय उद-कात्क्यः क्येऽपि च तदिच्छतीत्यर्थे तेन अश्वनायति धनायति उदन्यती-त्यादावशनमिच्छतीत्यादिरर्थः । अशनायादिकं धात्वन्तरमित्यपि वदन्ति । चैवं भावयति आत्मानं गमयति इत्यादौ धातुप्रकृतिकस्य णेरप्यनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वार्थः तत्र धात्वर्थस्यानुकूलतायाः संसर्गविधयापि भानसम्भवात् तेन तत्र चैत्रोत्पत्त्यनुकूलव्यापारवान् आत्मगत्यनुकूलव्यापारवानित्यादिरर्थः । क्वचिज्ज्ञानानुकूलव्यापारो ऽपि णेरर्थः यथा कथकः कंसं घातयति इत्यादावभिनयादिरूपः । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थिकस्य णेः स्वरूपमर्थः तेन चोरयति चिन्तयति इत्यादौ स्तेयादिस्वरूपस्यानुकूलकृतिमानित्यादिरर्थः । गुपूधूपविच्छि पणिपनेरायः कमेस्तु णिङ् । ऋतेरीयङ् चतुर्णां नित्यं स्वार्थे परत्र वेति भागुरिः । स्वार्थे स्वरूपार्थे तेन गोपायतीत्यस्य रक्षणस्वरूपं धूपायतीत्यस्य सन्तापस्वरूपं विच्छायतीत्यस्य गतिस्वरूपं पणायते इत्यस्य व्यवहारस्वरूपं स्तुतिस्वरूपं वा करोतीत्यर्थः । आयप्रत्यया-भावे न वेदनादावप्रयोगभेदे वणिजां पणाया इति व्यवहारार्थभङ्गिः । पणायतेरित्यस्य तु स्तुतिस्वरूपं करोतीत्येवार्थः स्वरूपार्थकत्वात् अ-स्मादपि विप्रगोपाया सर्वाभयप्रदा भवेदित्यादिकः प्रयोगः कम्यादेः णिङादिविधानात् जीवात्मापत्तेः इत्युक्तप्रायं स्वर्गं कामयते इत्यस्य स्वर्गं

[illegible]रूपमित्यर्थः [illegible] जुगुप्सते [illegible]
पूजास्वरूपं करोतीत्यर्थः । परन्तु [illegible]
[illegible]मिता [illegible]मिता [illegible]मिता [illegible]पिता [illegible]मिता इत्यादिकोऽपि
विधः प्रयोगः । गुपेर्बधेश्च निन्दायां क्षमायां च यथा क्रमम् । प्रती-
कारार्थकाच्च कितः स्वार्थे सनो विधिरिति भागुरिः तेन जुगुप्सते
बीभत्सते इत्यत्र निन्दास्वरूपस्य कर्त्ता इत्यर्थः [illegible] जुगुप्सा
[illegible]पि [illegible]यति महत्त्वं परित्यदीत्यादिकः प्रयोगः तितिक्षते
इत्यस्य तपःकर्म्मकसहनस्वरूपस्य कर्त्तेत्यर्थः चिकित्सत्यातुरमित्य-
स्यातुरकर्म्मकप्रतीकारस्वरूपं करोतीत्यर्थः रिपुं चिकित्सतीत्यस्य
रिपुकर्म्मकनिग्रहस्वरूपं करोतीत्यर्थः चिकित्सति [illegible]
च [illegible] सन्देहस्वरूपवदित्यर्थः । यथामर्थान्तरे तिकेः नाभि-
धानमिति भागवृत्तिः तेन संकोचननिर्वापनिवासाद्यर्थेषु [illegible]
केतनं केतनमित्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं मानबधदानशान्भ्योऽपि स्वार्थे
सन् तेन मान् पूजायां विचारे वा इत्यस्य मीमांसते दान [illegible]
इत्यस्य दीदांसते शान तेजने इत्यस्य शीशांसते इत्यप्युदाहरणी-
बान्धवः । पाकं चिकीर्षति ओदनं बुभुक्षते इत्यादाविच्छैव सनोऽर्थः
तस्याश्च द्वितीयान्तेन लभ्यस्य पाकादिविषयताकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन
धात्वर्थस्य तु इच्छादेः स्वसाध्यत्वादिप्रकारकनिष्ठसमानकर्त्तृकत्व-
सम्बन्धेनान्वयात् पाकधर्म्मिका [illegible]सम्बन्धेन कृतिमती या इच्छा
तद्वानित्यादिरर्थः समानकर्त्तृकत्वस्य निवेशात् [illegible] पाक-
दाविच्छावत्त्वेऽपि चिकीर्षति [illegible] इत्यादिकोन प्रयोगः इति चि-
न्तामणिकारः । सोऽन्दरस्तु पाकं चिकीर्षतीत्यादौ द्वितीयार्थस्य विषय-
त्वस्य मूलधात्वर्थेऽन्वयः तदर्थस्य तु समानकर्त्तृकत्वविषयताभ्यां
सन्नर्थेऽन्वयः तथा च' पाकविषयताकृतिसमानकर्त्तृकवती [illegible]
वान् इत्यादिरेवार्थः कारकविभक्तेः क्रियायामेव [illegible]

एव गृहं तिष्ठासतीत्यादिको न प्रयोगः स्थितेर्गृहकर्म्मकत्वाभावात्
अन्यथा गृहधर्म्मिकां स्थितिप्रकारकेच्छां बोधयद्द्वयमेव प्रमाणं स्यात्
ननु गृहे तिष्ठासतीत्यादिरिति प्राहुः । चिकीर्षादेः प्रकृत्यादिरूपेष्ट
साधनत्वेन तद्बोधकेच्छासत्त्वेऽपीच्छार्थकसनन्तात् न सम्प्रत्ययः तत्र
न्याय्य सनिष्यते इत्यनुशिष्टेरतश्चिकीर्षितवतीत्यादिको न प्रयोगः ।
पापच्यते इत्यादौ यङः पौनःपुन्यमर्थः तच्च प्रकृतधात्वर्थजातीय
क्रियोत्तरत्वाद्यक्रियानन्तर्य्यरूपं प्रकृत्यर्थे विशेषणत्वेनान्वेति तेन
पाकोत्तरपाकानन्तर्य्यवत्पाककर्त्ता इत्येवं तत्र वाक्यार्थः । किं
पक्तरि पुनः पक्तृत्वेऽपि न निरन्तरं पुनः पुनः पक्तृत्वम् अतो न तत्र
पापच्यते इति प्रयोगः पाकोत्तरत्वादिकञ्च तत्समानकर्तृत्वगर्भं बोध्यम्
अतः पुरुषान्तरीयपाकाद्युत्तरत्वमादाय नातिप्रसङ्गः । तण्डुलं पाप-
च्यते इत्यादौ यङन्तधातुपर्य्याप्ते सर्व्वत्रैव पाकादौ तण्डुलकर्म्मत्व-
स्यान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् नातः क्रमेण मुद्गमाषौ एकां तण्डुलस्य
पक्तरि तथाविधप्रयोगः सुखेन पापच्यते इत्यादौ कारकान्तरमप्ये-
तेन व्याख्यातं जंगम्यते चंक्रम्यते इत्यादौ धात्वर्थगतं पौनःपुन्यमिव
कौटिल्यमपि यङोऽर्थः गत्यर्थात् कौटिल्य एव तद्विधानात् तेन पुनः
पुनः कुटिलगतिमान् इत्येवं तत्र बोधः शेषं पूर्व्ववत् । लोलुप्यते
पोपूय्यते जंजप्यते दंदश्यते जेगिल्यते इत्यादौ निन्दितत्वमपि तेन
पुनः पुनर्गर्हितं लुम्पति चरतीत्यादिकस्तदर्थः । अत्रोत्सर्गत एव
एकाचो हलादेरेव धातोर्यङ्विधानात् पुनः पुनः कथयति जागर्त्ति
दरिद्रातीत्याद्यर्थे कथ्यादेर्न यङ्नापि पुनः पुनरेति यजते इत्यादा-
विन प्रभृतेः सूप्रभृतिभ्यश्चेति विशेषविधेस्तु पुनः पुनरियर्त्ति अत्राति
अटतीत्याद्यर्थे अरार्य्यते अशाश्यते अटाट्यते इत्यादिकः प्रयोगः
शुभिरुचिभ्यां तु न स्यात् पुनः पुनः शोभते रोचते इत्यर्थे शोशु-
भ्यते इत्यादेर्निराकाङ्क्षत्वादिति वदन्ति ।

तद्धितं लक्षयति।

विभक्त्यादिभिन्नाद् यः प्रत्ययस्तद्धितं मतम्।
नामप्रकृतिकोऽनेवमतिव्याप्त्यादिदोषतः।

विभक्तिधात्वंशप्रत्ययोऽन्यः प्रत्ययस्तद्धितं तत्तकरत्यादौ स्वा-
र्थिकः कादिरपि तद्धितमेव तदन्यत्वेनापि प्रत्ययं विशेषयन्नन्ये
नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्धितस्य लक्षणं विभक्तौ समासे चाति
व्याप्तेः पचतितरामित्यादौ तरामाद्यव्याप्तेश्च।

विभजते।

तस्यापत्यं तद्विशेषस्तद्वंश्यो युतेन्दुमान्।
कालस्तथा तेन रक्तं तस्य कूपोऽथ वेत्ति तत्।
अधीते वा देवतास्य सैषमादीन् यथायथम्।
बोधयद्विविधानर्थांस्तद्धितं स्यादनेकधा।

तस्यापत्यस्य विशेषो गुर्वायस्तत्प्रथमत्वादिः।

अपत्यार्थं व्याकुरुते।

अण् नाम्नोऽपत्यसामान्ये षष्ठ्यन्ताद्बाधकं विना।
अदन्तादिञ् निषादादेरन्यायोऽक् चेष्यपेक्षितम्।

षष्ठ्यन्तान्नाम्नः साक्षात्परम्परासाधारणापत्यसामान्ये बोध्ये अण्
इत्युत्सर्गः स च मरीचेरपत्यं मारीचः काश्यपिरित्यादौ अपत्यवि-
शेषभाने तु तद्धितभेदो वक्ष्यते मरीचिना अपत्यमित्यर्थे तु न षष्ठ्य
न्तं नाम। अस्याबाधकमाह अदन्तादिति अदन्तान्नाम्नो बाधकं विना
इञेव दक्षस्यापत्यं दाक्षिः अस्यापत्यमिः इत्यादौ तथापि निषादादे-
रिञा अपत्यबोधने तदन्तिमायोऽमादेशोऽपेक्षितः यथा नैषादकिः
वैयासकिः चाण्डालकिरित्यादौ।

इञोऽपवादमाह।

शिवादिभ्यस्त्वणेव स्यात् स्त्रीगर्भादेर्मताऽन्यथा।
कुञ्जादेरायनञ् ञ्यश्च तस्मान्नैव स्त्रियामिति।

श्रिवर्ववंशककुत्स्थपुत्रप्रभृतिभ्योऽणेव नतदन्तादिञ् मुनिषु वसि-ष्ठादिरुषिषु वसुदेवादिः कुरुषु नकुलादिश्च शिवादौ पाठः तेन वासिष्ठो वासुदेवः साहदेवः नाकुलइत्यादिरेव तत्र प्रयोगः ... नाकुलिरित्यादौ क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गविधिः प्रथमापत्यं वा तदर्थः । गर्गस्यापत्यमित्यर्थे गर्गादिगणात् यञ् यथा गार्ग्यः वात्स्यः पाराशर्यः कार्तवीर्यः जामदग्न्यः इत्यादौ अत्र गर्गादिष्वन्ते गर्गोनाम कश्चित् तस्यापत्यमित्यर्थे गार्गिरित्येव एवमग्रेऽपि । कु-ञ्जादेर्गणादपत्यसामान्ये आयनञ् तदुत्तरं ञ्यश्चास्त्रियां यथा कौञ्जा-यन्यः ब्राध्नायन्यः इत्यादौ स्त्रियान्तु कौञ्जायनीत्येव नतु ततोञ्यः सुमङ्गलादित्वात् ङीप् । अत्रास्त्रियामित्यबहुत्वस्याप्युपलक्षणं तेन कौञ्जायनाः पुमांसइत्यत्रापि न ञ्यः । गार्गिः कौञ्जिरित्यादौ गापत्यत्वेन बोधः किन्तु प्रथमापत्यत्वेनेति वक्ष्यते ।

अदन्ताच्छिल्पिनोण्वा सेनान्ताल्लक्षणादपि ।

नडादेर्गायनेनित्यं बाह्वादेस्त्विञ् विधीयते ।

तन्तुवायस्तन्तुवायिः कौम्भकार्यः कौम्भकारिरित्यादौ शिल्पि-वाचकात् महासैन्यो महासेनिरित्यादौ च सेनान्तात् लाक्षण्यो लाक्ष-णिरित्यादौ लक्षणशब्दादिञि प्राप्ते विभाषया ण्यः तथा नडादे र्गायनेनित्यं तेन नाडायनः चारायणइत्यादा कुञ्जाद्यन्तर्गतोनडादिः बाह्वादेस्त्विञ् यथा बाहोरपत्यं बाहविः सुमित्राप्रभृतयस्तु बाह्वादि गणे द्रष्टव्याः ।

अथोऽपवादान्तरमाह ।

स्त्रीप्रत्ययान्तादश्वादेरप्येयञ् परिभाषिकात् ।

न नदीमानुषीनाम्न आदावादृद्धिवर्जितात् ।

विनतायाः सौपर्ण्याः कामदुघ्वाः युवत्या वाऽपत्यमित्यर्थे वैनतेयः सौपर्णेयः कामदुघेयः यौवतेयइत्यादौ स्त्रीप्रत्ययान्तादेयैव नतञ्

अश्वेरपत्यमित्यर्थे आश्वेयः अभिपदमप्रत्ययेदन्तादिस्वरनास्ति यादि-
आदिकं तेन श्रैणेयः द्वारेयः आग्नेयइत्यादिकः प्रयोगः। विद्या-
दिकं विस्वरमपि नाप्रत्ययेदन्तं नदीत्यादिकमप्रत्ययेदन्तमपि न वि-
स्वरमतोवैधेयमारीचइत्यादौ न प्रसक्तः स्त्रीप्रत्ययान्तादप्यारादाद्विर्व-
र्ज्जितात् नदीमानुषीनाम्नोनैवम् यथा यामुनः सैम्यः साररवतः
इत्यादौ यथा वा सौभद्रः कौशल्यइत्यादौ आदावादृद्धिमतस्तु
तादृग्नाम्नो यथाप्राप्तमेयस्रेव यथा आङ्गेयः द्रौपदेयः कौशेय
इत्यादौ।

तथा।

सुभगादेरिनादेशोऽप्यन्तस्यैयणि नित्यशः।
कुलटायाविकल्पेन सती यदि भवत्यसौ।

सुभगाप्रभृतेरेयण्यन्तस्वरस्य नित्यमिनादेशोयथा सुभगाया
अपत्यमित्यर्थे सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः पारस्त्रैणेय इत्यादौ सौभा
र्दवदिहोभयपदस्य वृद्धिः। सुभगा दुर्भगा चैव परस्त्री बन्धकी
तथा। मध्यमा च कनिष्ठा चेत्यादिकः सुभगागणः। कुलटा तु यदि
सती तदा तदन्तस्वरस्यैयणि विभाषया इनादेशो यथा कौलटिनेयः
कौलटेयइत्यादौ यदि त्वसती तदा कौलटेयइत्येव प्रयोगः।

तथा।

प्रोत्तेनाङ्गेन वा हीनात् स्त्रियामादादितस्तु वा।
एरक् स्याच्चटकायास्तु नित्यमेरक् स्त्रियान्तु लुक्।

प्रोत्तेन हीनानां दास्यादीनाम् अङ्गेन हीनानां काणादीनाञ्च
स्त्रीप्रत्ययान्तानामेरक् वा स्यात् यथा दास्याअपत्यं दासेयः दासेरः
यथावा काणाया अपत्यं काणेयः काणेरः कुलटाप्यङ्गहीना चेत् कौल-
टेरइति चटकाया अपत्यमित्यर्थे नित्यमेरक् नत्वेयक्षपि यथा चाट-
केरः चटकस्त्र्यपत्ये तु तस्य लुक् तेन चटकेत्येव तत्र प्रयोगः।

तथा ।

तिकादेरायनिञ् नित्यं तदादेस्तु विभाषया ।

ईयः स्वसुः स च व्यद्भ्रातुर्य्यः श्वशुराद्भवेत् ।

तिकस्यापत्यमित्यर्थे नित्यमायनिञ् यथा तैकायनिः कौशल्यायनिरित्यादौ कौशल्यायनिवल्लभामिति भट्टिः । स च तदादेः सर्व्वनाम्नो वैकल्पिकः यथा तस्यापत्यमित्याद्यर्थे तादायनिः तादः यादायनिः यादइत्यादौ स्वसुरपत्यमित्यर्थे स्वस्रीयः भ्रातुरपत्यमित्यर्थे भ्रात्रीयः भ्रातृव्यः द्वेष्टरि तु भ्रातृव्यशब्दो रूढ़एव तदुक्तं भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषाविति श्वशुरस्यापत्यमित्यर्थे यः श्वशुर्य्यः ।

तथा ।

कुलाद्य यकखीनः सपूर्व्वात् केवलादपि ।

महाकुलादञीनञ् च दुष्कुलादेयणोविधिः ।

कुलस्यापत्यमित्यर्थे यः एयकञ् च स्यात् यथा कुल्यः कौलेयकः सपूर्व्वात् केवलाच्च कुलादीनः स्यात् यथा आढ्यकुलीनः कुलीन इत्यादौ महाकुलादञ् ईनञ् च स्यात् यथा माहाकुलः माहाकुलीनः दुष्कुलादेयण् यथा दौष्कुलेयः । केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियाम् । इमां महाकुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वयमिति भट्टिः । कथं महाकुलीनो दुष्कुलीनः सपूर्व्वादीन् महदादेः कुलीनेनान्वयइत्यन्ये ।

देशक्षत्रिययोरूढ़ादाद्यपत्येऽप्यणोविधिः ।

नदेः कुरोः कोशलाच्च ण्यस्तथेदन्ततोप्यसौ ।

देशे क्षत्रिये च शक्तायास्मोराजन्यपत्यार्थे अणोविधिः यथा पञ्चालानां राज्ञापत्यं वा इत्यर्थे पाञ्चालः एवं वैदेहः एवं ऐक्ष्वाकः । क्वचिदणादावप्युवर्णस्य लोपः नकारादेरुक्तरूढ़ात् कुरुतः कोशलाच्च तादृशार्थे ण्यएव यथा नैषध्यः कौरव्यः, कौशल्यः इत्यादौ । कथं

हिरण्मयं हंसमबोधि नैषधः परिदेविरे कुरवो[illegible] इति यदि तस्येदमित्यण्। इदन्तादप्युक्तरूढात् ण्यः [illegible] आवन्त्यः इत्यादौ. कथं कौन्तेयः कुन्तीशब्दात् स्त्रीप्रत्ययान्तात् ढगेव। स्त्रियान्तु कुन्त्यवन्तिकुरुभ्योऽस्य लुगेव यथा कुन्तीनां स्त्र्यपत्यमित्यर्थे कुन्ती एवमवन्ती कुरुः। कम्बोजादेरपि रूढादपत्ये राजनि च विहितस्याणो लुगेव यथा कम्बोजानामपत्यं राजा वा इत्यर्थे काम्बोजश्चोलः केरल इत्यादौ।

संख्यासंभद्रपूर्व्वाया उरण्मातुः स्त्रियाञ्च ङीप्।
गार्ग्यो ण्यस्तु यमादित्यादितिभ्यः स्याद्दितेरपि।

द्वयोर्म्मात्रोरपत्यमित्यर्थे द्वैमातुरः षैमातुरः षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमार इत्यमरः साम्मातुरः भाद्रमातुरः स्त्रियान्तु तदन्तात् ङीप् द्वैमातुरीत्यादि गोरपत्यमित्यर्थे य एव गार्ग्यो वत्सः। एवं यमस्यापत्यं याम्यः आदित्यस्यापत्यमादित्यः अदितेरपत्यमित्यर्थे आदित्यः दितेरपत्यं दैत्य इत्यादौ ण्य एव कथमादितेयः दैतेयः अदितिदितिभ्यां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाड्ढेयण्।

अपत्यम्।

नापत्यप्रत्ययान्तात् स्यादपत्यप्रत्ययः पुनः।
गुर्व्वाद्यन्ते त्वपत्ये स्यात् पुनर्यूनीति तद्विधेः।

उपगोरपत्यस्यापत्यमित्यर्थे औपगवादिपदेभ्यो नापत्यप्रत्ययः अत एव एको गोत्रे इति पाणिनिरप्याह एकः केवलोऽपत्यप्रत्ययं विना कृत एव शब्दो गोत्रेऽपत्यसामान्ये विहितप्रत्ययस्य साकाङ्क्ष इति तदर्थः पुनर्यूनीति विश्रान्तरसत्त्वादेव औपगवस्य गुर्व्वाद्यन्तापत्यमित्यर्थे औपगविः गार्ग्यायण इत्यादौ पुनरपत्यप्रत्ययः गुर्व्वाद्यन्तं यत् प्रथमं तदपत्यं युवोच्यते इति वृद्धाः।

[illegible]न्तादायनञ् स्यात् कौञ्जायन्यादिवर्त्मनात् ।
गुर्व्वा[illegible] केवलाच्च द्रोणादेश्च विभाषया ।

यञन्तादिञन्ताच्च गुर्व्वायत्तापत्यस्य बोधने आयनञ् स्यात् यथा गार्ग्यस्य गुर्व्वायत्तापत्यमित्यर्थे, गार्ग्यायणः वात्स्यायनः दाक्षायणः इत्यादौ । यञन्तादपि कुञ्जादिगणपाठात् तेन तत्र कौञ्जायन्योऽय- मित्यादिरेव प्रयोगः । केवलादपत्यप्रत्ययशून्यादपि द्रोणादेरायनञ् यथा द्रोणस्य प्रथमापत्यं द्रौणायनोऽश्वत्थामा विभाषयेत्युक्तेः पक्षे द्रौणिरित्येव ।

गर्गादेरपि कुञ्जादेः प्रथमापत्यबोधने ।
यञेव स्यान्न तु ञ्यः स्यान्नायनञ् स्यादिति स्थितिः ।

गर्गस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे गार्ग्यो वात्स्य इत्यादौ न ञ्यः कि- न्तु यञेव तथा कुञ्जस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे कौञ्ज्यो गौञ्ज्य इत्यादावपि नायनञ् ।

अपत्यविशेषः ।

तद्युक्तेन्दुमत्काले तस्मादणादयो विधिः ।
नक्षत्रद्वन्द्वतश्छीयः कथितार्थे विधीयते ।

पुष्येण सहेन्दुमदित्यर्थे पौषं दिनं पौषी रात्रिः एवमाश्विनं श्रावणं कार्त्तिकमित्यादौ । तद्युक्तेन्दुमत्काल इत्येव नातः पुष्येण सहेन्दुमत् पुरमित्यर्थे पौषं पुरमित्यादिकप्रयोगः । नक्षत्रद्वन्द्वात् कथितार्थे छीयोऽबाधक ईय एव यथा पुष्यपुनर्व्वसुभ्यां सहेन्दुमद्दिनं पुष्यपुनर्व्वसवीयम् एवमश्विनीभरणीया रात्रिरित्यादिप्रयोगः ।

नक्षत्रेण युक्तेन्दुमत् ।

तस्मात् युक्तमित्यर्थे तस्मादण् स्यादिकण् पुनः ।
लाक्षातो रोचनातश्च शकलात् कर्द्दमात्तु वा ।

हरिद्रया रागयुक्तमित्यर्थेऽण् यथा हारिद्रं वासः एवं कौसुम्भं लाक्षया रक्तमित्यर्थे नित्यमिकण् यथा लाक्षिकं रोचनिकं शाकल

कर्दमाभ्यां तेन रक्तमित्यर्थे विभाषयेकञ् यथा लाक्षिकः लाक्षः कार्दमिकः कार्दमः इत्यादौ ।

तथा ।

नीलादनः कस्तथा पीतात् लिङ्गिकादपि नित्यशः ।
स्वभावरक्ते गौण्या तु वृत्त्या तद्धितमुच्यते ।

नीलेन नील्या वा रक्तमित्यर्थे नित्यमनप्रत्ययो यथा नीलः पट इत्यादौ पीतेन पीतया वा रक्तमित्यर्थे तु नित्यं कप्रत्ययो यथा पीतकः पट इत्यादौ हारिद्रः कुक्कुटपादः लाक्षिकमधरं पीतकं वस्त्र मित्यादौ स्वभावसिद्धपीतादौ गौणवृत्त्या हरिद्राद्यैरक्तसदृशे तद्धितं प्रयुज्यते । तेन रक्तम् ।

तेषां समूह इत्यर्थेऽप्यञ् पाशादेस्तु यः स्त्रियाम् ।
गर्गादिगोत्रादुक्षादेस्त्वाकस्तीर्थकु वाश्वतः ।

काकानां समूहः काकम् एवं शुकानां शौकं भिक्षाणां भैक्षं युवतीनां समूह इत्यर्थे यौवतमिति जयादित्यः । तद्धितार्थप्रत्ययपरे पुंवद्भावात् यौवनमिति तु भागवृत्तिः अतएव यमुपास्ते मुग्धभावं कलाकुशलयौवनम् । सरसं नित्यमाक्रम्य सफलं तस्य यौवनमिति तन्मते प्रयोगः । पाशानां समूह इत्याद्यर्थे तु तेभ्यो य एव तदन्तश्च स्त्रीलिङ्ग एव यथा पाश्या धूल्या वात्या वन्या शस्त्येति खलरथादि पाशादौ पठन्ति यथा खल्या रथ्या इति । तथा गर्गादिगोत्रेभ्य समूहेऽकञ् गार्गकं दाक्षकमित्यादौ उक्षणां समूह इत्यर्थेऽप्यसे यथा औक्षकम् औष्ट्रकमित्यादौ । उक्षोष्ट्रोरभ्रवत्साजा राजा राजन्यकास्तथा । राजपुत्रो मनुष्यश्च वृद्धउक्षादिको गणः । अश्वानां समूहे त्वीयो विभाषया यथा आश्वीयमाश्वमिति ।

धेनोरनञः कञ् नित्यं केदाराद्यस्त्रिकास्तकञ् ।
पिष्टात् कवचिहस्तिभ्यास्त्वेकञ् केशादिकञ्यवौ ।

वेणूनां समूहो वैणुकम् अधेनोराधेनवमित्यत्रैव अचमादेशवर्जनादि निषेधात् सामूहिकप्रत्ययेषु तदन्तविधिरेष्टव्यः तेन सुन्दरगर्गाणां समूह इत्यर्थे सौन्दरगार्गकमित्यादि साध्विति शाब्दिकाः । केदाराणां समूह इत्यर्थे यञि कैदार्य्यम् इकणि कैदारिकम् अकञि कैदारकम् इति त्रिधा प्रयोगः । चित्तार्थकात् कवचितो हस्तितश्चैकञ् यथा पूपानां समूहः पौपिकं शाष्कुलिकं तथा कवचिनां समूहः कावचिकं हस्तिनां हस्तिनीनां वा समूहो हास्तिकम् । केशानां समूहे ठिकञ् यञ् च कैशिकं कैश्यम् ।

इनिः खलोलूकपद्मादरथात् कट्यः स्त्रियामिमौ ।
गणिकातो ब्राह्मणाच्च मानवाद्वाडवाच्च यत् ।

खलादिभ्य इनिः समूहे यथा खलिनी उलूकिनी पद्मिनी । तथा रथात् कट्यः यथा रथकट्येति इमौ च प्रत्ययौ स्त्रियामेव । गणिकादिभ्यस्तु समूहे यत् यथा गाणिक्यं ब्राह्मण्यं मानव्यं वाडव्यमिति ।

गजबन्धुजनग्रामसहायेभ्यस्तु तः स्त्रियाम् ।
पृष्ठाद्यत् क्लीबलिङ्गं तत् चरणेभ्यस्तु धर्म्मवत् ।

गजता बन्धुता जनता सहायता इत्यत्र गजादीनां समूहेऽर्थे तप्रत्ययः स च स्त्रीलिङ्ग एव । पृष्ठात् समूहे यत् यथा पृष्ठ्यं तच्च क्लीबलिङ्गमेव अतएवास्य पाशादिष्वनन्तर्भावः चरणेभ्यस्तु समूहे धर्म्मइव प्रत्ययाः स्युः यथा कठानां धर्म्मः काठकं तथा समूहोऽपि एवं छान्दोग्यमाथर्व्वणमित्यादि ।

तत्समूहः ।

तद्वेत्ति तदधीते चेत्यर्थेऽण्यत्र क्रतुवाचिनः ।
सूत्रान्तादप्यकल्पादेरुक्थादेश्चेकणो विधिः ।

निमित्तं वेत्तीत्यर्थे नैमित्तः एवमौत्पातः मौहूर्त्तः छन्दो वेत्त्यधीते

वेत्त्यर्थे छान्दसः वैयाकरणः क्रतुवाचिनोऽग्निष्टोमादेष्ठिकण् तथा अग्निष्टोमं वेत्ति अधीते वा आग्निष्टोमिकः ब्राह्मणादेः सूत्रान्तशब्दादप्युक्तार्थे इकण् यथा वार्त्तिकसूत्रिकः सांख्यसूत्रिकः कल्पादेस्तु सूत्रात् कल्पसूत्रइत्यणेव। उक्थं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थेऽप्यौक्थिकः नैयायिकः पातञ्जलिकः लोकायतं बौद्धशास्त्रं तद्वेत्त्यधीते वा लौका-यतिकइत्यादि।

विद्यान्तादङ्गधर्म्मक्षत्त्रानुत्तरवर्त्तिनः।
तथेकण् शतषष्टिभ्यां परस्य तु पथष्टिकः।

वायसविद्यां वेत्त्यधीते वा वायसविद्यिकः सर्पविद्यिकः चौर विद्यिकः। अङ्गाद्यनुत्तरवर्त्तिनः किम् आङ्गविद्यः ज्योतिर्व्विद्यः गान्धर्व्वविद्यः धार्म्मविद्यः क्षात्त्रविद्यः अत्र त्रयी वा विद्या त्रिविद्या तां वेत्त्य धीते वा त्रैविद्यइति कर्म्मधारयादण्। त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा इति गीता। तिस्रो विद्या वेत्तीत्याद्यर्थे तु द्विगुतस्तद्धितस्य लुकि त्रिविद्यइत्येवम्। शतपथं षष्टिपथं वेत्तीत्याद्यर्थे टिकः शतपथिकः षष्टिपथिकः स्त्रियान्तु शतपथिकीत्यादि।

क्रमादिभ्यः कएव स्यात् पदात् कः स्यादिकस्तथा।
सर्व्वादेरथ साद्यादेर्वेत्तीत्याद्यर्थकस्य लुक्।

क्रमं वेत्तीत्याद्यर्थे क्रमादिभ्यः कएव यथा क्रमकः सामकः शि-क्षकः मीमांसक इत्यादौ। पदात्तु कः स्यादिकोऽपि यथा पदकः पदिकः। सर्व्वादेः साद्यादेश्च शब्दाद्विहितस्य वेत्त्यधीते वेत्यर्थकस्य तद्धितस्य लुगेव यथा सर्व्वं वेदं वेत्तीत्याद्यर्थे विहितस्याण्प्रभृतेः सर्व्ववेदः सर्व्वतन्त्रइत्यादौ सादिवार्त्तिकइत्यादौ चेति।

अष्टाध्यायादितः कः स्यादध्यायस्य च लुक् तथा।
अध्यायसंख्यार्थकशब्दादेश्चाद्यर्थस्य लुक् परे।

अष्टावध्याया यस्य तदष्टाध्यायसूत्रं तद्वेत्त्यधीते वेत्यर्थे कः अष्टाध

परस्य च लुक् यथाङ्गाः पाणिनीयाः पाञ्चाः गौतमीयाः दाक्षाः वासुदेवीयाः काशकृत्स्नाः जैमिनीयाः परे पुनरत्रावध्यायसंज्ञा यस्य इत्यर्थे अप्रत्ययं कृत्वा तदेव्याद्यर्थकस्य तद्धितस्य लोपमाहुः।

तद्वेत्त्यधीते वा।

तस्येदमिति सम्बन्धिन्यपि तस्मादयोविधिः।

स्वराजपरदेवेभ्यः कादिरीयोजनादपि॥

तस्येदमित्येवं तत्सम्बन्धिन्यर्थे तदर्थकादण् इत्युत्सर्गः। यथा दृषदस्येदं वाक्यं सर्वं दार्षदमित्यादि। स्वस्येदमित्याद्यर्थे तु स्वराजादिभ्यः कादिरीयो यथा स्वकीयं राजकीयं परकीयं देवकीयं जनकीयमिति। स्वः आत्मा इत्यतः अतएव स्वीयं यदन्यभिन्नं पदमिति मणिदीधितिरिति वदन्ति।

ईयस्त्यदादेर्भवतस्तत्र तादृक्कस्मपि।

परावरादितोऽप्यर्द्धात् यदिकस्मपि दिक्परात्।

त्यस्येदमित्याद्यर्थे त्यदादिगणादीयः यथा त्यदीयं तदीयं मदीयं इदमीयमित्यादि। भवतस्तु त्यदादेरीये परतः तस्य दादेशोऽपि यथा भवदीयं नये स्वरे तद्धितइति पदान्तविधेर्निषेधादस्य विधिः। अणन्तस्य तु भवतस्तस्येदमित्यर्थे भावतमित्यस्मेव। परावुत्तरवर्त्ति-नोऽर्द्धादपि न केवलाच्च तस्मात् परार्द्धस्येदमित्यर्थे यथैव। यथा परार्द्ध्यं अवरार्द्ध्यं अर्द्ध्यं आदिपदात् उत्तरार्द्ध्यं अधमार्द्ध्यं दिग्वाचिपूर्वकात् पुनरर्द्धात् यदिकस्मपि यथा पूर्वार्द्ध्यं पौर्वार्द्धिकं दक्षिणार्द्ध्यं दाक्षिणार्द्धिकमित्यादि।

युष्माकास्माकभावान्ते वाखीनञ् युष्मदस्मदोः।

तवेत्यस्माच्चमेत्यस्मादखीनस्मपि कादिमः।

युवयोर्युष्माकं वा इदं आवयोरस्माकं वा इदमित्यर्थे युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकभावोत्तरमखीनञ् च वा स्यात् यथा यौष्माकं यौष्माकीणम्

पाञ्चालकमाञ्चालीयम्। पाञ्चालदन्तिसान्निध्यवासनीभूतभूरयः।
पक्षे त्यदादित्वादीयो यथा युष्मदीयमस्मदीयमिति। तवेदं ममेदमि-
त्यर्थे तवकममेत्यनयोरखीनञपि कादिकः स्यात् यथा तावकं तावकीनं
बहुपनिर्देशान्न त्यदादेश्च। अपिना त्यदादित्वादीयोऽपि यथा
त्वदीयं मदीयमिति।

कञरण्याद्धस्तिवर्त्मविहाराध्यायमानुषे।
णित्यं वा गोमयेऽन्यत्र णः सदा स्यादिति स्थितिः।

अरण्यस्यायं हस्तीत्याद्यर्थे अरण्यान्नित्यं कञ् यथा आर-
ण्यकः करी पन्था विहारो मानुषश्च अध्यायश्चारण्यगीतत्वादार-
ण्यकः। गोमये त्वरण्यस्येदमित्यर्थे आरण्यकमारण्यं वा गोमयमिति
द्विधा प्रयोगः। कथितेभ्योऽन्यस्मिन्नर्थेऽरण्यान्नित्यं णप्रत्यय एव
यथा अरण्यस्येयमित्यर्थे आरण्या लता आरण्यः पशुरित्यादि।

तस्येदम्।

यञ् तत्र भवइत्यर्थे पदादुत्सर्गतो भवेत्।
ग्रीवात एयञ् वा तत्र ग्रैवं ग्रैवेयमित्यपि।
भवइत्यस्य उत्पत्तिवर्त्तमानत्वे ह्यर्थौ यथायथम्।
आदेर्मध्यान्ताग्रार्थे मोऽधसः सस्य लुक् तथा।
डिमोऽग्रपश्चादन्तेभ्यः कालार्थात्तु पदादिकञ्।

आदौ भवः आदिमः भवो वर्त्तमानइति वर्द्धमानवृत्तिः। मणि-
र्विराजते तस्मिन् तवायं हारमध्यमः। अधोभवइत्यर्थेऽधसः, सलोपा
दधमः। यदङ्गमधमं तस्य स्पर्शनं दुरितावहमिति स्मृतेः। अग्रे
भव इत्यर्थे डिमः अग्रिमः एवं पश्चिमः अन्तिमः कालार्थकात्मासादि
शब्दात्तु तत्र भवइत्यर्थे इकञ् यथा मासिकं सांवत्सरिकं मौहूर्त्तिकं
पौर्वाह्णिकं आपराह्णिकमित्यादि।

*शरदः आर्त्तवायं वा तु रोगे तथातपे।

निशायाश्च प्रदोषाच्च वार्थं तादिस्तथा श्वसः ।

ठञमित्यण्प्रत्ययः तदर्थे शरच्छब्दात् श्राद्धस्य चाकाङ्क्षः यथा शारदिकं श्राद्धम् । अन्यत्र शारदश्चन्द्रमाः । रोगातपयोस्त्वर्थयो-रयं वैकल्पिकः यथा शारदः शारदिकोऽज्वरः आतपश्च । निशायां प्रदोषे वा भवइत्यर्थे नैशिकं नैशं वा प्रादोषिकं प्रादोषं वा तम इत्यादि । श्वसः श्वःपदात्तु तादिरयमिकण्प्रत्ययस्तथा विकल्पे-नेत्यर्थः तेन श्वोभवमित्यर्थे शौवस्तिकं धनम् । शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मादिति भट्टिः । पक्षे श्वस्त्यं श्वस्तन-मिति [illegible] वक्ष्यते ।

सन्ध्यादेश्चर्तुनक्षत्रभेदाच्चाञ् फले पुनः ।
संवत्सरात् पर्व्वणि च प्रावृषश्चेण्यमीरितम् ।

सन्ध्यादिगणात्तथा भवमित्यर्थे अञेव यथा सान्ध्यं सन्धिवेलं आमावस्यं त्रयोदशं चातुर्दशं पाञ्चदशं पौर्णमासं प्रातिपदं वा तमः इति अत्र ऋतुभेदो ग्रीष्मादिः तस्मात्तत्र भवमित्यर्थे ग्रैष्मं शैशिरं तदन्तविधिना पूर्व्वग्रैष्मम् अवयवादृतूनामित्युत्तरस्य वृद्धिः । नक्षत्र-भेदात्तु पुष्ये भवं पौषं आषाढं तैषं रौहिणमित्यादि । संवत्सरात्तु फले पर्व्वणि च भवार्थेऽञेव यथा सांवत्सरं फलं पर्व्व वा अन्यत्र तु कालार्थत्वादिकञ् यथा सांवत्सरिकं कर्म्म प्रावृषि भवइत्यर्थे एण्यः यथा प्रावृषेण्यं तृणम् । प्रावृषेण्यं पयोवाहमिति रघुकाव्यम् ।

वर्षातः ठ्यादिकञ् हेमन्तादप्यत्र वा तलुक् ।
सायं चिरं प्रगे प्राह्णे कालार्थाव्ययतस्तनट् ।

वर्षासु भवं वार्षिकं तृणम् । हेमन्ताद्भवार्थे अण्ठञ् तथा अत्रापि परत्वात् तकारस्य वा लुक् तेन हैमन्तिकं हैमनं हैमन्त-मिति त्रिविधप्रयोगः । तदन्तविधिना पूर्व्वहैमनमित्यादिरपि प्रयोगः । सायमादिभ्यस्तु सायन्तनं चिरन्तनं प्रगेतनं प्राह्णेतनं

दिवातनं दोषातनमित्यादौ भवार्थे तनट् ट्यनुबन्धत्वात् सायन्तनी तिथिः।

प्रगतश्च परारेश्च चिरात्त्नो विभाषया।
पुराशब्दात्तथा नोवा मध्याह्नादेश्च वा तनट्।

प्रगत्नं परारित्नं चिरत्नं पक्षे प्रगेतनं परारितनं चिरतनं पुराशब्दादपि भवार्थे वा नः तेन पुराणं पुरातनमिति।

तदापन्नात्तु कालात् स्यादिकण् ङीप् वा स्त्रियां ततः।
मनुष्ये पर्व्वतादीयस्तीयोऽन्यत्र विभाषया।

तत्काले भवमित्यर्थे तत्कालशब्दादिकण् तात्कालिको बोधः एवमापत्कालिकः तदन्तस्य स्त्रियां वा ङीप् यथा तात्कालिकी तात्कालिका मतिरित्यादौ। पर्व्वते भवो मनुष्य इत्यर्थे पर्व्वतादीयण् पार्व्वतीयो नरः ततोऽन्यत्र तु पर्व्वतीयं पार्व्वतं वा फलमित्यादावपि।

दिगादिभ्यो यदेव स्याच्छरीरावयवादपि।
दृतिवस्त्यस्थिकुक्षिभ्य एयञ् स्यात् कलसाद्ढः।

दिक्षु भवमित्यर्थे दिश्यम् एवमाद्यम् वर्ग्यं रहस्यं दिश्यं उदर्यं यूथ्यं वंश्यं दण्ड्यमित्यादौ यत्। शरीरावयवादपि यथा दन्ते भवमित्यर्थे दन्त्यम् एवं कण्ठ्यम् ओष्ठ्यं मूर्द्धन्यं मुख्यं जठर्यम् इत्यादौ। दृतौ भवमित्याद्यर्थे तु दृत्यादेरेयञेव यथा दार्त्तेयं वास्तेयं आस्थेयं कौक्षेयम्। असिं कौक्षेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखमिति भट्टिः। कालसेयम् कालशेयमिति।

चतुर्म्मासादयश्चैते यस्त्वव्ययीभावतस्तथा।
अन्तःपूर्व्वादिकस्त्वेवं समानात्तत्परादपि।

चतुर्म्मासेषु भवमित्यर्थे चातुर्म्मास्यं व्रतं चतुःपदस्याषाढादिचतुष्कत्वेन स्वार्थकत्वान्नाथ द्विगुरतः पञ्चकपालवदित्यत्रेव द्विगोर्विहितस्य न लुक्। यज्ञे तु चातुर्म्मास्यो यागः इत्यस्यैव अन्तः-

पूर्व्वादव्ययीभावाद्भवार्थेष्ठकञ् यथा आन्तर्दैशिकम् आन्तर्गेहिकम्।
अव्ययीभावादित्येव तेनान्तःकरणे भवमान्तःकरणं दुःखमित्यत्रैव
समानात्तत्पराच्च यथा समाने भवं सामानिकम्। सामानिकोऽयं
युवयोः प्रयासः। समानदैशिकम्।

काद्यन्तवर्गादीयः स्याज्जिह्वामूलाङ्गुलादपि।
भिन्नाद्युत्तरतो वर्गात् यदीनावीय एव च।

कवर्गे भवः कवर्गीयो वर्णः इतीयः। एवञ्चवर्गीयः टवर्गीयः
इत्यादि। जिह्वामूलादङ्गुलाच्च जिह्वामूलीयः अङ्गुलीयः। भिन्ना-
द्युत्तरवर्गात् तु प्रत्ययत्रिकं यथा भिन्नवर्गे भवइत्यर्थे भिन्नवर्ग्यः
भिन्नवर्गीणः भिन्नवर्गीयः इत्यादि।

स्त्रीपुंभ्यां नञ्स्नञौ तत्र भवे भावे तु वा तयोः।
स्वरादौ तद्धिते प्राप्ते गोर्यदेव विधीयते।

स्त्रियां भवः स्त्रैणः। स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना इति भट्टिः।
पुंसि भवः पौंस्नः। स्त्रियाः पुंसश्च भावेऽर्थे तु नञ् स्नञौ विक-
ल्पेन स्याताम्। तेन स्त्रियाभावः स्त्रैणं स्त्रीत्वञ्च पुंसोभावः पौंस्नं
पुंस्त्वञ्च। गोपदात्तु यद्यदर्थे स्वरादिस्तद्धितः प्रसक्तः तत्तदर्थे तदेव
साकाङ्क्षं तेन गोरपत्यं गौर्देवता यस्य गवा चरति गोः समूह इत्याद्यर्थे
गव्यमित्येव प्रयोगः। गोत्वं गोवदित्यादौ तु त्वादिको न स्वरादिः।

तत्रभवः।

ये भवार्थे यतः प्रोक्तास्तद्धितप्रत्ययाः पुरा।
जातेऽर्थेऽपि ततस्ते स्युर्विशेषविधिना विना।

मथुरायां भवः इत्यर्थे इव मथुरायां जातइत्यर्थेऽप्यणोऽति-
देशः। एवं स्त्रैणः पौंस्नः ग्राम्यः ग्रामीणः इत्यादौ नञादेरपि
प्राप्तेश्च एवञ्चप्रामाविकः प्रदोषादेरिकञादिप्राप्तौ च वौदिर्विशेष
विधेर्व्वक्ष्यते।

प्रावृषस्तु जातेऽर्थे स्यादिकः शरदस्त्वकञ् ।
संज्ञायां विहितः पूर्वाह्णापराह्णादितस्तु कः ।

प्रावृषि जातमित्यर्थे प्रावृषिकं पत्रं प्रावृषिका वृष्टिः । शरदि जातमित्यर्थे तु संज्ञायामिकञ् यथा शारदिकाः मुद्गप्रभेदाः शारदमन्नम् । पूर्वाह्णे जातमित्यर्थे तु पूर्वाह्णादिभ्यः को यथा पूर्वाह्णकं अपराह्णकं मध्याह्नकमित्यादि । एवमार्द्रायां मूलायां जातमित्यर्थे आर्द्रकं मूलकं के समासस्येति ह्रस्वः ।

अणकः स्यादमावास्याशब्दात्तद्धितादपि ।
स्थानान्ताच्च गोशालखरशालाच्च नित्यशः ।
जातार्थकस्य लुग्वा तु वत्सशालादितो भवेत् ।

अमावास्यायां जातइत्यर्थेऽण् अकश्च स्यात् यथा आमावास्यः अमावास्यको बालकः । तद्धितादमावास्याशब्दादपि यथाच आमावास्यः अमावास्यकः । स्थानान्तादितस्तु जातार्थकतद्धितस्य नित्यं लुक् स्यात् यथा गोस्थाने जातमित्यर्थे गोस्थानं पत्रम् एवमश्वस्थानं ग्रामस्थानमित्यादौ गोशालायां जातमित्यर्थे गोशालं खरशालं इत्याप्येवम् । नित्यममीषां क्लीवत्वं एभ्यो जातार्थस्य नित्यं लुग्विधानात् अश्विन्यादितो जातार्थकस्य वा लुगिति प्रतीयते । अतएव मघासोऽश्वो न लुम्भवेत् इत्यत्र निषेधः सङ्गच्छते इति निबन्धकारः । वत्सशालादितस्तु जातार्थस्य वा लुक् यथा वत्सशालायां जातइत्यर्थे वत्सशालो वात्सशालश्च वृषः । एवमभिजित् आभिजितो वा बालकः । वत्सशालाभिजिदश्वा रेवती रोहिणी तथा । अश्वयुक् मृगशीर्षश्च वत्सशालादिको मतः । मृगशिरसि भवं जातं वा इत्यर्थे तु न तद्धितमनभिधानात् ।

अनुराधा तिष्यपुष्यौ हस्तस्वाती पुनर्वसू ।
विशाखा बहुलैतेभ्यो नित्यं जातार्थकस्य लुक् ।

अनुराधायां जातोऽनुराधः स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् तद्धितलुकीति लुक् एवं तिष्यः पुष्यः हस्तः स्वातिः पुनर्वसुः विशाखो बहुलः कथं बाहुलेयः कारकजिदिति बहुला कृत्तिका तत्र जातइति संज्ञायामेवम् ।

श्रविष्ठाषाढयोरीयम् उञ् वा शतभिषक् यदात् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीजगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यविरचिता शब्दशक्तिप्रकाशिका समाप्ता ।

अशुद्धिशोधनम् ।

२५ पृष्ठे ११ पंक्तौ "वाक्यार्थं इत्येव" इत्यत्र "वाक्यार्थं विषया भासते इत्येव" इति पठनीयम् ।